

ΥΠΕΡΒΟΛΗ ΚΑΙ ΥΠΕΡΟΧΗ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

1. Εισαγωγικά. Οί ὅροι *ὑπερβολή* καὶ *ὑπεροχή* δὲν εἶναι τυχαῖοι στὸν Ἀριστοτέλη. Στὸ *Corpus Aristotelicum* χρησιμοποιοῦνται μὲ ἀρκετὲς σημασίες¹, ἀπὸ τὶς ὁποῖες γιὰ τὴν παροῦσα ἐργασία τὸ ἐνδιαφέρον ἔχουν κυρίως οἱ μεταφορικές. Ὁ ὅρος *ὑπερβολή* προσλαμβάνει μεταξὺ ἄλλων τὶς σημασίες: μέγιστος (ὑπέρτατος) βαθμὸς ἐνὸς πράγματος (ἢ μιᾶς κατάστασης)· ὑπεροχή καθαυτῆ-τελειότητα (χωρὶς τὴν ἐννοια τοῦ ὑπερβολικοῦ)· ὑπέρβαση τῶν ὁρίων· ὑπερβο-

1. Οἱ ὅροι *ὑπερβάλλειν*, *ὑπερβολή*, *ὑπερέχειν*, *ὑπεροχή* ἀπαντοῦν μὲ μεγαλύτερη συχνότητα στὰ ἔργα γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ, τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης, λιγότερο συχνὰ στὴν *Ῥητορικὴν*, στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά*, σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ συγγράμματα ποὺ συγκροτοῦν τὸ Ὅργανον, καθὼς καὶ σὲ ὁρισμένα ἀποσπάσματα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα (γνήσια καὶ μὴ) ποὺ συγκροτοῦν τὸ *Corpus Aristotelicum*. Βλ. H. BONITZ, *Index Aristotelicus*, Berlin, Walter de Gruyter & Co., ἀνατύπ. 1975 (1870), σσ. 791-3. — Στὴν παρούσα ἐργασία οἱ παραπομπὲς στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (HN), *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* (HE) καὶ *Πολιτικά* (Πολιτ.) γίνονται κατὰ τὶς ἐκδ. SCBO — στὰ HN κατὰ τὴν ἐκδ. τοῦ I. BYWATER, 1986, (1894), στὰ HE κατὰ τὴν ἐκδ. τῶν R. R. WALZER καὶ J. M. MINGAY, 1991, στὰ Πολιτ. κατὰ τὴν ἐκδ. τοῦ W. D. ROSS, 1986 (1957), στὰ *Ἠθικὰ Μεγάλαια* (HM) κατὰ τὴν παλαιὰ ἐκδοσὴ τῆς Academia Regia Borussica [τοῦ J. BEKKER, Berlin, Walter de Gruyter & Co., ἀνατύπ. 1970 (1831)]. Γιὰ τὰ ἠθικὰ ἔργα βλ. τὴ μετάφραση καὶ τὰ σχόλια τοῦ F. DIRLMEIER: (1) *Aristoteles. Nikomachische Ethik*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung. Begr. von E. GRUMACH. Hrsg. von H. FLASHAR. Bd. 6), 1974 (1956) [παραπέμπεται ὡς DIRLMEIER, NE]. (2) *Aristoteles. Eudemische Ethik*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung. Hrsg. von E. GRUMACH†. Bd. 7), 1969 (1962) [παραπέμπεται ὡς DIRLMEIER, EE]. (3) *Aristoteles. Magna Moralia*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung. Begr. von E. GRUMACH. Hrsg. von H. FLASHAR. Bd. 8), 1973 (1958) [παραπέμπεται ὡς DIRLMEIER, MM]. Γιὰ τὰ Πολιτικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ W. L. NEWMAN, *The Politics of Aristotle*. With an Introduction, two prefatory essays and notes critical and explanatory, τ. I-IV, Oxford 1887-1902, ἀνατύπ.: New York 1973, βλ. τὴ μετάφραση καὶ τὰ σχόλια τοῦ E. SCHÜTRUMPF: *Aristoteles. Politik*. Übersetzt und erläutert von E. SCHÜTRUMPF, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung. Begr. von E. GRUMACH. Hrsg. von H. FLASHAR), τ. 9-I [βιβλίον Α]: 1991, τ. 9-II [βιβλία Β καὶ Γ]: 1991, τ. 9-III [βιβλία Δ-Ζ] σὲ συνεργασία μὲ τὸν H.-J. GEHRKE: 1996, καθὼς καὶ τὴ μετάφραση καὶ τὰ σχόλια τοῦ F. F. SCHWARZ, *Aristoteles, Politik. Schriften zur Staatstheorie*. Übersetzt und herausgegeben, Stuttgart, Philipp Reclam jun., 1989. Οἱ παραπομπὲς στὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη γίνονται κατὰ τὶς ἐκδ. SCBO, ὅπου ὑπάρχουν· διαφορετικὰ κατὰ τὴν ἐκδ. τοῦ BEKKER, ἐκτὸς ἂν δηλώνεται διαφορετικά, ὅπως π.χ. στὴν *Ῥητορικὴν*, ἢ ὁποῖα παραπέμπεται κατὰ τὴν ἐκδ. τοῦ R. KASSEL, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1976.

λικά². Ὁ ὅρος *ὑπεροχή* δηλώνει: ὅτι κάτι ξεχωρίζει ἀπὸ κάτι ἄλλο· *ὑπεροχή* (-ἀνωτερότητα), ποσοτικά εἴτε ποιοτικά, ἐνὸς πράγματος (ἢ μιᾶς κατάστασης) ἔναντι ἐνὸς ἄλλου. Συχνὰ ἐπίσης ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται μὲ τὴ σημασία τῆς *ὑπερβολῆς*, τοῦ *ὑπέρμετρου*, ὡς συνώνυμο τῆς *ὑπερβολῆς* καὶ ἀντίθετο (ὅπως καὶ ἡ *ὑπερβολή*) τῆς *ἐλλείψεως*³. Ὑπερβολή (ἀντίθετο καὶ τῆς *ἐνδείας*⁴) καὶ *ὑπεροχή* νοοῦνται γενικὰ ὡς κάτι ποὺ ξεπερνᾷ τὸ ὀρθὸ μέτρο (μέσον), ὡς ἄκρον ἔναντι τῆς *ισότητος* (*ἐλλειψις/ἐνδεια—ἴσον—ὑπερβολή/ὑπεροχή*)⁵ ἢ σ' ἀντίθεση πρὸς αὐτήν (*ισότης [ἐν ἰσότητι]—ὑπεροχή [καθ' ὑπεροχὴν]*)⁶. Ἡ φιλοσοφικὴ σημασία τῶν ὀρων ἀναδεικνύεται καθὼς διαγράφεται τὸ νοηματικὸ τους εὖρος στὰ ἠθικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη καθὼς καὶ στὰ *Πολιτικά*. Ὁ λόγος εἶναι βεβαίως γιὰ τὴν θεωρίαν τῆς *μεσότητος*. Κατ' αὐτήν, μεταξὺ *ὑπερβολῆς* καὶ *ἐλλείψεως*, νοουμένων καὶ τῶν δύο ὡς ἀντιθέτων (*ἐναντίων*) καὶ ἄκρων (*ἄκρων*), ὑπάρχει ἓνα μέσον. Ἡ ἐρευνα ἔχει πειστικότερα δείξει ὅτι ἡ θεωρία αὕτη, κυρίαρχη στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, δὲν ἀποτελεῖ ἐπεξεργασία τῆς λαϊκῆς ἠθικῆς τοῦ μέσου καὶ τοῦ μέτρου οὔτε ἐφαρμογὴ ἀρχῶν τῆς ἱατρικῆς στὸν χῶρο τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ (καὶ στὴ δομὴ τῆς καὶ τὴν ὀρολογία τῆς) ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν πλατωνικὴ ὀντολογία, καὶ συγκεκριμένα στὴν περὶ ἀρχῶν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνα⁷. Ἡ παρούσα ἐργασία δὲν συζητᾷ παρὰ μόνον εἰσαγωγικὰ τὴν θεωρίαν τῆς *ἀρετῆς ὡς μεσότητος* (2) οὔτε ἀναζητᾷ τὶς πλατω-

2. Ἐμπρόθετη χρῆσις (π.χ. *καθ' ὑπερβολὴν*) μὲ ἐπισημαστικὴ σημασία: σὲ *ὑπερβάλλοντα* βαθμὸν, σὲ *ὑπερβάλλουσα* ἀξία κτῶ.

3. Ὑπερβολή-ἐλλειψις: HN B6. 1107a2-3· HE B5. 1222a9-10, 13, 19-20, 23-24 κ.ἄ., b5-6, b10, Γ7. 1233b17· HM A23. 1191b34-35 κ.ἄ. Ὑπεροχή-ἐλλειψις: HN E8. 1133a21· HE B2. 1220b22 — συχνὴ χρῆσις τῶν *ἐναντίων*: *ὑπεροχή-ἐλλειψις* στὰ συγγράμματα γιὰ τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσεως, βλ. τὰ σχετικὰ χωρία στὸν BONITZ, σ. 793.

4. Ὑπερβολή-ἐνδεια: HN B2. 1104a12· HE Θ3. 1249b19-20· HM A5. 1185b14, A7. 1186b12 κ.ἄ.

5. Βλ. παρακάτω, μέρος 2 (*Μέσον καὶ ἠθικὴ ἀρετή*). Ὑπερβολή καὶ ἐλλειψις ὡς *ἔσχατα*: HE Γ3. 1231b34-35.

6. Βλ. παρακάτω, μέρος 6 (*Φιλία ἐν ἰσότητι καὶ φιλία καθ' ὑπεροχὴν*).

7. Βλ. κυρίως H. J. KRÄMER, *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der platonischen Ontologie*, Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag, 1959 (=Amsterdam, Verlag P. Schippers N.V., 1967) [παραπέμπεται ἐφεξῆς ὡς KRÄMER, *Arete*], κεφ. III (Die Grundlegung der Mesotes-Lehre in der platonischen Ontologie), ἰδιαίτ. σσ. 341 κ.ἑξ. Ὁ KRÄMER, ἐνθ' ἂν., σσ. 356-7, παρατηρεῖ: «Ἡ μεσότης προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἐν, ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ ἐλλειψις ἀπευθείας ἀπὸ τὴν ἀόριστον *δυάδα*. ...Ἡ ἀριστοτελικὴ μεσότης εἶναι τόσο λίγο συνηθισμένη ἐλληνικὴ ὅσο καὶ τὸ ἀριστοτελικὸ εἶδος. Ἡ συνηθισμένη ἐλληνικὴ ἠθικὴ τοῦ μέτρου διαπεράσθηκε μᾶλλον ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία καὶ ἐξυψώθηκε ἐντὸς τῆς μὲ τὴν διπλὴ ἐννοία τῆς διαφύλαξης ὅσο καὶ ἐξύψωσης. Ἡ ὥθησις τῆς ἐννοίας αὐτῆς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸ ὕψος τῆς ἰδεατοῦ κανόνα εἶναι ἱστορικὰ μοναδική. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν τὴν ἐγκατέλειπε γιὰ νὰ οἰκοδομήσῃ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐκ βάθρων μιὰ νέα θεωρία κανόνων, ἀλλὰ —παρ' ὅλη τὴ διαφορὰ τῆς ὀντολογικῆς του ἀφετηρίας— ἀνέπτυξε συνεχῶς παραπέρα τὶς προϋπάρχουσες θέσεις». Πβ. I. DÜRING, *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag, 1966 [παραπέμπεται ἐφεξῆς ὡς DÜRING, *Aristote-*

νικές παραλλήλους⁸. Ἐπιχειρεῖ κυρίως νὰ ἐντοπίσει ὁρισμένα σημεῖα τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς, στὰ ὁποῖα διαγράφεται παραστατικὰ τὸ νοηματικὸ εὖρος τῶν ἐννοιῶν τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ὑπεροχῆς, μὲ σκοπὸ νὰ δείξει ἂν ἐπιτρέπει ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδέσμευση τῶν ὑπὸ συζήτηση ἐννοιῶν ἀπὸ τὸ ἐξ ὁρισμοῦ (μὲ βάση τὴν ἐννοια τῆς ἀρετῆς) ἀρνητικὸν τοὺς περιεχόμενον⁹. Ὡς τέτοια σημεῖα συζητοῦνται ἡ συνάφεια σπουδαίου καὶ ἀρετῆς (3), ἡ σχέση εὐδαιμονίας, αὐταρκειᾶς καὶ ἡδονῆς (4), ἡ θεωρία (5) καὶ οἱ φιλίες ἐν ἰσότητι καὶ καθ' ὑπεροχὴν (6). Στὸ ἐπίμετρο, τέλος, ἐξετάζεται πῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ Ἀριστοτέλης τὶς ἐννοιες ὑπεροχῆ καὶ ὑπερβολῆς, στὴν πρακτικὴ (-ὕλική) τοὺς διάστασι, ἐναντι τῆς βέλτιστης δυνατῆς πόλεως.

2. Μέσον καὶ ἠθικὴ ἀρετὴ. Ἡ ἐννοια τοῦ μέσου συνάπτεται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὴν ἐννοια τοῦ ἴσου. Σὲ κάθε τι ποὺ εἶναι συνεχὲς καὶ (ἀπεριόριστα) διαιρετό, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης¹⁰, μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσῃ ὅτι ὑπάρχει ἓνα πλεόν, ἓνα ἔλαττον καὶ ἓνα ἴσον, καὶ αὐτὰ ἢ σὲ σχέση πρὸς τὸ ἴδιο τὸ πρᾶγμα (κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα) ἢ σὲ σχέση πρὸς ἑμᾶς (πρὸς ἡμᾶς). Τὸ ἴσον ὁρίζεται ὡς μέσον τι ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως¹¹. Διευκρινίζει ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι (α) μέσον ἐνὸς πράγματος εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀπέχει ἕξιστον ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα τοῦ πράγματος καὶ εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ (β) μέσον ἀναφορικὰ πρὸς ἑμᾶς εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἶναι οὔτε πάρα πολὺ οὔτε πολὺ λίγο, καὶ αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ γιὰ ὅλους¹². Γιὰ τὴν διασάφηση τῆς (α) περιπτώσεως ὁ

les], σ. 448. Γιὰ τὴν διασύνδεση τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας τῆς μεσότητος μὲ τὴν μετρητικὴν τέχνην τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου *Πολιτικός* βλ. Δ. Ν. ΚΟΥΤΡΑ, *Ἡ ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ*, στὸν τόμο: Δ. Ν. ΚΟΥΤΡΑ (ἐκδ.), *Ἡ ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ καὶ οἱ ἐπιδράσεις της*, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Ἀριστοτελικῶν Μελετῶν «Τὸ Λύκειον», 1996, σ. 142.

8. Τοῦτο γίνεται ἐπιτυχέστατα μὲ παραλληλισμὸ κυρίων χωρίων τῶν *HN*, τῶν *HE* καὶ τῶν *HM* μὲ χωρία τοῦ πλατωνικοῦ corpus ἀπὸ τὸν KRÄMER, *Arete, passim*, πληρέστερα καὶ διεξοδικότερα ἀπὸ τὸν DIRLMEIER κατὰ τὸν σχολιασμὸ καὶ τῶν τριῶν ἠθικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη (βλ. παραπάνω, σημ. 1). Στὴν παρούσα ἐργασία οἱ παραπομπὲς στὸν Πλάτωνα περιορίζονται στὸ ἐλάχιστο.

9. Ὑπερβολὴ καὶ ἐλλειψὶς ὡς κακία: *HN* B6. 1107a1-2, B8. 1108b11-12, B9. 1109a21-22· *HE* B9. 1227b6-7. Πβ. *Ῥητορ.* A6. 1363a1-2 KASSEL καὶ οὐ μὴ ἐστὶν ὑπερβολή, τοῦτο ἀγαθόν, ὃ δ' ἂν ἢ μείζον ἢ δεῖ, κακόν. Ἡ ὑπερβολὴ ὡς φθαρτικὸν γενικότερα: *Π.* ψυχῆς B11. 424a14-15, B12. 424a29, Γ13. 435b15. Πβ. ἐπίσης *HN* B2. 1104a12-13· *HM* A5. 1185b13-15. Ὑπερβολὴ καὶ ἐλλειψὶς ὡς νόσος κατὰ τὰ ΨΕΥΔΟΑΡΙΣΤΟΤ. *Προβλ.* A1. 859a2-3· πβ. IΔ1. 909a15-16.

10. *HN* B5. 1106a26-28. Πβ. *HE* B3. 1220b21-23 ἐν ᾧ παντὶ συνεχεῖ καὶ διαιρετῷ ἐστὶν ὑπεροχὴ καὶ ἐλλειψὶς καὶ μέσον, καὶ ταῦτα ἢ πρὸς ἄλληλα ἢ πρὸς ἡμᾶς.

11. *HN* B5. 1106a28-29.

12. *HN* B5. 1106a29-32. Πβ. τὴ συλλογιστικὴ γιὰ τὸ θέμα κατὰ τὰ *HE* B3. 1220b27-33 ἐν πᾶσι δὲ τὸ μέσον τὸ πρὸς ἡμᾶς βέλτιστον· τοῦτο γάρ ἐστὶν ὡς ἡ ἐπιστήμη κελεύει καὶ ὁ λόγος. πανταχοῦ δὲ τοῦτο καὶ ποιεῖ τὴν βελτίστην ἔξιν. καὶ τοῦτο δῆλον διὰ τῆς ἐπαγωγῆς καὶ τοῦ λόγου. τὰ γὰρ ἐναντία φθείρει ἄλληλα· τὰ δ' ἄκρα καὶ ἀλλήλοισι καὶ τῷ μέσῳ ἐναντία. τὰ γὰρ μέσον ἐκάτερον πρὸς ἐκάτερόν ἐστιν, ὅλον τὸ ἴσον τοῦ μὲν ἐλάττονος μείζον, τοῦ μείζονος δὲ ἔλαττον.

Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ὡς παράδειγμα μιὰν ἀριθμητική ἀναλογία, ὑποδηλώνοντας ἀπόλυτο χαρακτήρα ἰσχύος τῆς περίπτωσης αὐτῆς, ἐνῶ γιὰ τὴ διασάφηση τῆς (β) περίπτωσης χρησιμοποιεῖ τὸ παράδειγμα τῆς διατροφῆς ἐνὸς ἀνθρώπου, ἐξατομκεύοντας τὸ πεδίο ἐφαρμογῆς τῆς καὶ ὑποδεικνύοντας τὴν κατὰ περίπτωσιν ἰσχύ τῆς¹³. Ὁ Ἀριστοτέλης συμπεραίνει ὅτι κάθε εἰδήμων ἀποφεύγει τὴν ὑπερβολὴν καὶ τὴν ἔλλειψιν καὶ ἀναζητεῖ τὸ μέσον καὶ αὐτὸ ἐπιλέγει, ὅχι ὅμως τὸ καθαρὰ ποσοτικὰ μέσον (οὐ τὸ τοῦ πράγματος), ἀλλὰ τὸ μέσον σὲ σχέση πρὸς ἡμᾶς (τὸ πρὸς ἡμᾶς)¹⁴. Ἡ λεπτή αὐτὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ μέσου κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα καὶ τοῦ μέσου πρὸς ἡμᾶς θὰ ἐξυπηρετήσῃ στὴν ἀποσαφήνιση τοῦ πεδίου ἰσχύος τῆς ἀρετῆς ὡς στοχαστικῆς τοῦ μέσου στὸν ἀνθρώπινο χῶρο.

Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ περιστρέφεται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη περὶ πάθη καὶ πράξεις, ὅπου καὶ ὑπάρχει ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον¹⁵. Ἔργο τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, μέσον τε καὶ ἄριστον, εἶναι νὰ ἀντιλαμβάνεται τὰ πάθη ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ¹⁶. Καὶ στὰ πάθη καὶ στὶς πράξεις ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἁμαρτάνεται καὶ ἡ ἔλλειψις [ψέγεται], τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται¹⁷. Στὸν πρῶτο ὅρισμό τῆς ἀρετῆς τονίζεται ἐμφαντικὰ ὅτι αὐτὴ εἶναι μεσότης καὶ στοχεύει πρὸς τὸ μέσον¹⁸. Κατόπιν συναρτᾷ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν ἔλλειψιν πρὸς τὴν ἐννοία τῆς κακίας (νοούμενης στὸ ἠθικὸ πεδίο ὡς ἠθικῆς μειονεξίας), ἐνῶ ἐπικαλεῖται χαρακτηριστικὰ τὴν πυθαγόρεια ἀντίληψη ὅτι τὸ κακὸν βρίσκεται στὴν πλεοναξία τοῦ ἀπείρου καὶ τὸ ἀγαθὸν στὴν πλεοναξία τοῦ πεπερασμένου¹⁹, προβαίνοντας ἔτσι σὲ διασύνδεση κακίας καὶ πολυπλαπλότητας, ἀρετῆς καὶ μοναδικότητας-περιορισμένου²⁰. Στὸν κύριο ὅρισμό τῆς ἀρετῆς²¹ ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴν ἀρετὴν, μεταξὺ ἄλλων, ὡς μεσότητα μεταξὺ

13. *HN* B5. 1106a33-b5.

14. *HN* B5. 1106b5-7.

15. *HN* B5. 1106b16-18, 23-24· πβ. B2. 1104b13-14.

16. *HN* B5. 1106b21-22.

17. *HN* B5. 1106b25-27. Τὴν θεωρίαν τῆς μεσότητος ἐφαρμόζει κατόπιν, *HN* B7, ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ κατηγοριοποίηση συγκεκριμένων ἀρετῶν.

18. *HN* B5. 1106b27-28· πβ. ἤδη b15-16 ἢ δ' ἀρετὴ... τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστικὴ. λέγω δὲ τὴν ἠθικὴν. Πβ. *HE* B3. 1220b34-35 ὥστ' ἀνάγκη τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν περὶ μέσ' ἅττα εἶναι καὶ μεσότητα τινά.

19. *HN* B5. 1106b28-35.

20. Πβ. KRÄMER, *Arete*, σ. 347. Ὁ KRÄMER, ἐνθ' ἂν., σσ. 352-3, παραπέμπει καὶ στὸν Προτρ. ἀπ. 5 ROSS (= IAMBΛ. Προτρ. 6) ἔστι δ' ὠρισμένα καὶ τεταγμένα τὰγαθὰ τῶν κακῶν μᾶλλον, ὥσπερ ἄνθρωπος ἐπιεικὴς ἀνθρώπου φαύλου. Ὁ ἴδιος, ἐνθ' ἂν., σ. 355, παρατηρεῖ ὅτι καὶ στὶς δύο ἠθικὲς [*HN*, *HE*] παρουσιάζεται ἡ ἀρετὴ ὅπως στὸν Προτρεπτικόν ὡς τὸ ὀρισμένο (ὠρισμένον), τὸ ὁποῖο ὡς κυρίως ὄν μπορεῖ τόσο νὰ ἐκτιμηθεῖ σὲ ἐξαιρετικὸ βαθμὸ ὅσο καὶ νὰ γνωσθεῖ.

21. *HN* B6. 1106b36-1107a8 Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν· καὶ ἔτι τῇ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἐν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρεῖσθαι. διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ

δύο λανθασμένων τρόπων (κακιῶν), τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως, ἐνῶ τονίζει ταυτόχρονα ὅτι ἡ ἀρετὴ κατὰ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ εἶναι ἀκρότης. Διαφαίνεται ἔτσι ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀντιλαμβάνεται τὴν ὑπερβολὴν στὸ ἠθικὸ πεδίο ὡς ἀκραία κατάσταση ποὺ δὲν ὁδηγεῖ στὴν ἀρετὴ. Ἀπορρίπτει ἐπομένως τὴν ὑπερβολὴ μὲ τὴν ἐννοία τοῦ ἀκραίου πάθους ἢ τῆς ἀκραίας πράξεως, ἀναγνωρίζοντας ὡστόσο ὅτι μερικὲς πράξεις ἢ μερικὰ πάθη εἶναι καθαυτὸ ἀκραία, καὶ γι' αὐτὲς τὶς πράξεις καὶ γι' αὐτὰ τὰ πάθη δὲν ἐπιδέχεται ἐφαρμογὴ τὸ κριτήριό τῆς μεσότητος²².

3. Σπουδαῖος καὶ ἀρετὴ. Ἡ φύση τοῦ ἀγαθοῦ σχετίζεται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ συγκεκριμένα μὲ τὸ ἔργον τοῦ ἀνθρώπου²³, τὴν ἰδιάζουσα δηλαδὴ σὲ κάθε ἄνθρωπο ἐπίδοσιν· στὸ ἔργον ἔγκειται τὰγαθὸν καὶ τὸ εὖ²⁴. Γιὰ τὴ σύνδεση ἔργου καὶ ἀρετῆς διατυπώνει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἐξῆς συλλογισμό²⁵: ἂν ἔργον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ψυχῆς ἐνέργεια κατὰ λόγον ἢ μὴ ἄνευ λόγου καὶ ἂν τὸ ἔργον τοῦ (τυχόντα) ἀνθρώπου καὶ τοῦ σπουδαίου ἀνθρώπου εἶναι γενικὰ καὶ σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις τὸ ἴδιο, ἀφοῦ προστεθεῖ στὸ ἔργον ἢ κατὰ τὴν ἀρετὴν ὑπεροχή, τότε τὸ ὑψιστὸ προσιτὸ ἀγαθὸ στὸν ἄνθρωπο (τὸ ἀνθρώπινον ἀγαθόν) παρουσιάζεται ὡς ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν²⁶· καὶ ἂν ὑπάρχουν περισσότερες μορφές ἀρετῆς, τότε κατὰ τὴν ἀρίστην καὶ τελειοτάτην καὶ ἐπιπλέον: σὲ μιὰν ὁλόκληρη ἀνθρώπινη ζωὴ (ἐν βίῳ τελείῳ²⁷). Ὁ Ἀριστοτέλης διαφοροποιεῖ ἐδῶ τὸ ἔργον τοῦ τυχόντα ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ σπουδαίου ἀναφορικὰ πρὸς τὸ 'σύν' ποὺ βραδύσκεται στὸ ἔργο καθενός, φερνοντάς ὡς παραδειγμα τὸ ἔργο τοῦ κιθαριστῆ: ἔργο κάθε κιθαριστῆ εἶναι νὰ παίζει κιθάρα, τοῦ σπουδαίου κιθαριστῆ ὅμως ἔργο εἶναι νὰ παίζει κιθάρα καλὰ (εὖ)²⁸· καίτοι καὶ στὸ ἔργο τῶν δύο κιθαριστῶν ἀναγνωρίζεται ἔκφραση τῆς ἐλλογῆς ψυχικῆς τους ἐνέργειας, εἶναι

τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης. Δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐδῶ συζήτηση τοῦ ὁρισμοῦ αὐτοῦ· βλ. τὴν ἐξαιρετικὴ ἀνάλυση τοῦ Dirlmeier, NE, σσ. 311-2, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει καὶ τὶς πλατωνικὲς ρίζες τοῦ ὁρισμοῦ αὐτοῦ.

22. HN B6. 1107a8-27: Καθαυτὸ φαῦλα πάθη· ἐπιχαιρεκακία, ἀναισχυντία, φθόνος· καθαυτὸ φαῦλες πράξεις· μοιχεῖα, κλοπὴ, ἀνδροφονία· παρόμοια, περὶ τὸ ἀδικεῖν καὶ δειλαίνειν καὶ ἀκολασταίνειν δὲν ὑπάρχει μεσότης καὶ ὑπερβολὴ καὶ ἐλλειψις. Σ' αὐτὰ τὰ πάθη καὶ σ' αὐτὲς τὶς πράξεις δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πετύχει ποτὲ τὸ ὀρθόν· ὑπάρχει μόνον τὸ ἁμαρτάνειν, a17 (ὡς ἂν πράττηται ἁμαρτάνεται, a24-25). Στὶς ἠθικὰς ἀρετὰς, στὶς ὁποῖες τὸ μέσον εἶναι πῶς ἄκρον, συγκαταλέγονται ἡ σωφροσύνη [= μεσότης περὶ ἡδονάς, 1117b25] καὶ ἡ ἀνδρεία [= μεσότης περὶ φόβους καὶ θάρρη, 1115a6-7]. Σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ πάθη καὶ τὶς πράξεις ἰσχύει γενικὰ: ὅλως γὰρ οὐθ' ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως μεσότης ἐστὶν, οὔτε μεσότητος ὑπερβολὴ καὶ ἐλλειψις (a25-27).

23. HN A6. 1097b24-25.

24. HN A6. 1097b26-27.

25. HN A6. 1098a7 κ.ἐξ. Ὁλόκληρος ὁ συλλογισμὸς στὸ χωρίο a7-18.

26. HN A6. 1098a16-17· μὲ τὴν ἔκφραση τὸ ἀνθρώπινον ἀγαθὸν ἐννοεῖται ἡ εὐδαιμονία.

27. Γιὰ τὴν ἔκφραση ἐν βίῳ τελείῳ βλ. τὰ σχόλια τοῦ Dirlmeier, NE, σ. 280.

28. HN A6. 1098a11-12.

φανερό πώς στο έργο του σπουδαίου—σ' εκείνου δηλαδή το έργο που προστίθεται ή κατά την αρετήν υπεροχή— αναγνωρίζεται προφανής ανωτερότητα. Αυτό είναι βέβαια σύστοιχο προς την απεριόριστη επιδοκιμασία του σπουδαίου από τον 'Αριστοτέλη, προς την εξύψωσή του μάλιστα σε αξιακό κριτήριο: *καί τίμια καί ἡδέα ἐστὶ τὰ τῷ σπουδαίῳ τοιαῦτα ὄντα· ἐκάστῳ δ' ἡ κατὰ τὴν οἰκείαν ἔξιν αἰρετωτάτη ἐνέργεια, καί τῷ σπουδαίῳ δὴ ἡ κατὰ τὴν αρετήν*²⁹. Ἡ (ἠθική) αρετή καὶ ὁ (ἠθικά) σπουδαῖος ἄνθρωπος εἶναι κατὰ τὸν 'Αριστοτέλη κριτήριο (μέτρον) γιὰ κάθε πράγμα³⁰. Σπουδαῖος —συχνὰ συνώνυμος τοῦ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου³¹— εἶναι ὁ κάτοχος αρετῆς³². κύριο χαρακτηριστικό τοῦ σπουδαίου εἶναι τὸ πράττειν κατὰ προαίρεσιν³³. Στὸν σπουδαῖον, δηλαδή στὸν κατεξοχὴν ἐνάρετο ἄνθρωπο, ὁ ὅποιος καὶ ἀποτελεῖ πραγμάτωση τῆς αρετῆς, αναγνωρίζει ὁ 'Αριστοτέλης ὑπαρξὴ μέγιστου βαθμοῦ αρετῆς, στὸ πρόσωπό του βλέπει τὴν ἴδια τὴν αρετή. Ὑπεροχή ἢ ὑπερβολή τοῦ σπουδαίου σὲ αρετή εἶναι ἄρα αὐτονόητη, ἀφοῦ αὐτὸς εἶναι ζωντανὸ παράδειγμα αρετῆς, ζῶσα πραγμάτωση τῆς μόνης ἀπέραντα επιδοκιμασμένης ἀπὸ τὸν φιλόσοφο κατὰ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότητος.

Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ μοναδικὴ περίπτωση, ἡ περίπτωση δηλαδή τῆς ὑπερβολῆς σὲ αρετή, ποὺ ὁ φιλόσοφος ὄχι μόνο ἐπιδοκιμαζει, ἀλλὰ καὶ ἐπαινεῖ παραδειγματικά. Ἡ ὑπερβολὴ σὲ ἀγαθὰ *περὶ ψυχὴν, τιμωτέρα* ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλα ἀγαθὰ, εἶναι σὲ ὑπέρτατο βαθμὸ εὐκταία καὶ χρῆσιμη³⁴. Ἡ ὑπερβολὴ σὲ αρετή θὰ ὀδηγοῦσε σὲ 'θεοποίηση' τοῦ ἀνθρώπου³⁵. πραγμάτωση ὅμως τῆς ὑπερβολῆς σὲ αρετή εἶναι μάλλον μὴ δυνατὴ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους —*ἢ ὑπὲρ ἡμᾶς αρετὴ εἶναι*

29. *HN* K6. 1176b25-27.

30. *HN* I4. 1166a12-13 μέτρον ἐκάστων ἡ αρετὴ καὶ ὁ σπουδαῖος. Πβ. *HN* Γ6. 1113a22-33, ἰδιαιτ. 25 τῷ μὲν οὖν σπουδαίῳ τὸ κατ' ἀλήθειαν εἶναι, 29-33 ὁ σπουδαῖος γὰρ ἕκαστα κρίνει ὀρθῶς, καὶ ἐν ἐκάστοις τάληθές αὐτῷ φαίνεται. καθ' ἐκάστην γὰρ ἔξιν ἰδιά ἐστι καλὰ καὶ ἡδέα, καὶ διαφέρει πλεῖστον ἴσως ὁ σπουδαῖος τῷ τάληθές ἐν ἐκάστοις ὄραν, ὥσπερ κανὼν καὶ μέτρον αὐτῶν ὢν. Γιὰ τὸν σπουδαῖον κατ' 'Αριστοτέλη βλ. DURING, *Aristoteles*, σσ. 458 κ.ἑξ.

31. Πβ. *Πολιτ.* Γ4. 1276b17, Γ13. 1283b7 (καὶ b1, b22), Γ16. 1287b12, H13. 1332a39 κ.ἄ. Ὁ τρόπος βίου τοῦ ἀγαθοῦ συνοψίζεται στὰ *HN* A10. 1100b35-1101a3 τὸν γὰρ ὡς ἀληθῶς ἀγαθὸν καὶ ἔμφρονα πάσας οἰόμεθα τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αἰετὰ κάλλιστα πράττειν. Πβ. *HN* Δ15. 1128b28-29 ἐκὼν δ' ὁ ἐπιεικὴς οὐδέποτε πράξει τὰ φαῦλα· I4. 1166a28-29 πάντοτε γὰρ ἐστὶ τὸ αὐτὸ λυπηρόν τε καὶ ἡδύ, καὶ οὐκ ἄλλοτ' ἄλλο· ἀμεταμέλητος γὰρ ὡς εἰπεῖν. Πβ. ἐπίσης τὸν ὅρισμό τοῦ εὐδαίμονος, *HN* A10. 1101a14-17.

32. *Κατηγ.* 8. 10b7-8 τῷ γὰρ αρετὴν ἔχειν σπουδαῖος λέγεται. Πβ. *HM* A1. 1181a28-b1· *HN* E4. 1130b4-5· *Πολιτ.* Γ4. 1276b34 κ.ἄ.

33. *Ῥητορ.* A9. 1367b21-22 KASSEL ἴδιον δὲ τοῦ σπουδαίου τὸ κατὰ προαίρεσιν. Πβ. τὸν ὅρισμό τῆς αρετῆς ὡς ἔξεως προαιρετικῆς κλπ. (παρκαπάνω, σημ. 21) καὶ ἤδη *HN* B4. 1106a3-4 αἱ δ' αρεταὶ προαιρέσεις τινές ἢ οὐκ ἄνευ προαιρέσεως. Γιὰ τὴν προαίρεσιν κατ' 'Αριστοτέλη βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἀριστοτέλεια ἐννοία τῆς προαιρέσεως, στὸν τόμο: Δ. Ν. ΚΟΥΤΡΑ (ἐκδ.), *ἔνθ' ἄν.*, σσ. 72-80.

34. Βλ. *Πολιτ.* H1. 1323a36-b21.

35. *HN* H1. 1145a23-24 ἐξ ἀνθρώπων γίνονται θεοὶ δι' αρετῆς ὑπερβολήν.

ήρωϊκή τις καὶ θεία³⁶. ἂν ὥστόσο κάτι τέτοιο γινόταν πραγματικότητα γιὰ μᾶς, τότε σὲ μιὰ τέτοια ἀρετὴ θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε ὁλοκάθαρα ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἀντίθετο στὴν θηριότητα, στὴν θηριώδη ἔξιν³⁷. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀνέφικτο, γιατί ὅπως στὸ θηρίο δὲν ὑπάρχει κακία οὔτε ἀρετὴ, ἔτσι καὶ στὸν θεό: ἡ ἀρετὴ τοῦ εἶναι τιμιώτερον ἀρετῆς, καὶ ἡ κακία τοῦ θηρίου εἶναι ἕτερόν τι γένος κακίας³⁸. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ φιλόσοφος βλέπει τὴν 'ὕπερβολὴ σὲ ἀρετὴ' ἔξαιρετικά δύσκολα πραγματοποιήσιμη, κάποτε σχεδὸν ἀπίθανη. Ἡ ἀναζήτησις τοῦ σπουδαίου ὡς πραγμάτωσις τῆς ἀρετῆς, τῆς σπουδαίας ζωῆς ὡς ἔργου τῆς ἀρετῆς, δὲν παύει ὥστόσο νὰ εἶναι γι' αὐτὸν τὸ ἀποφασιστικότερο αἶτημα τοῦ ἠθικοῦ βίου, κατεξοχὴν συντελεστικὸ τῆς εὐδαιμονίας³⁹. Καὶ ὅταν ὁ ρεαλισμὸς τοῦ ὑπερισχύει —καὶ αὐτὸ γίνεται συχνότερα στὸν πολιτικὸ τοῦ στοχασμοῦ— ἀντιμετωπίζει τὴν 'ὕπερβολὴ σὲ ἀρετὴ' σὲ καθαρὰ πιά θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ὡς εὐκταία δηλαδὴ δυνατότητα, στὴν πράξις ὅμως ἀνέφικτα ρεαλιστική.

4. Εὐδαιμονία, αὐτάρκεια καὶ ἡδονή. Συζητώντας ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἔννοια τῆς εὐδαιμονίας⁴⁰ παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἄριστον (ἐνν. τέλος) φαίνεται νὰ εἶναι τέλειόν τι⁴¹ καὶ ὁρίζει τὴν εὐδαιμονίαν ὡς τὸ ἀπλῶς δὴ τέλειον τὸ καθ' αὐτὸ αἰρετόν ἀεὶ καὶ μηδέποτε δι' ἄλλο⁴², ἀφοῦ τὴν εὐδαιμονία τὴν ἐπιλέγουμε πάντοτε χάριν τῆς ἰδίας (δι' αὐτήν) καὶ ποτὲ γιὰ κάποιον ἄλλο σκοπὸ (καὶ οὐδέποτε δι' ἄλλο)⁴³. Ὁ Ἀριστοτέλης συναγαγὼν τὴν εὐδαιμονίαν πρὸς τὴν αὐτάρκειαν παρατηροῦντας ὅτι τὸ τέλειον ἀγαθὸν φαίνεται νὰ εἶναι αἰτῶδες⁴⁴. Διευκρινίζει ὅτι ὡς αὐτάρκεια ἐδῶ δὲν ἐννοεῖ τὸν μονηρη βίον, ἀλλὰ τὸν πολιτικὸ βίον (οἰκογένεια καὶ κοινωνία) —ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος προσορίζεται ἐκ φύσεως γιὰ τὸν κοινὸ

36. *HN* H1. 1145a19-20· πβ. a27-28 σπάνιον καὶ τὸ θεῖον ἄνδρα εἶναι.

37. *HN* H1. 1145a23-25· πβ. a18-19.

38. *HN* H1. 1145a25-27.

39. *HE* B1. 1219a25-28 ὥστ' ἐπεὶ τὸ ἔργον ἀνάγκη ἐν καὶ ταῦτό εἶναι τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀρετῆς, ἔργον ἂν εἴη τῆς ἀρετῆς ζωὴ σπουδαία. τοῦτ' ἄρα ἐστὶ τὸ τέλειον ἀγαθόν, ὅπερ ἦν ἡ εὐδαιμονία.

40. Ἡ εὐδαιμονία συζητεῖται στὰ *HN* A2-3, 5-7 καὶ K7, στὰ *HE* A7-8, B1 (ἕως 1219b26) καὶ στὰ *HM* A3-4. Δὲν θίγω ἐδῶ ὅλες τὶς διαστάσεις τῆς ἔννοιας τῆς εὐδαιμονίας, ἀλλὰ μόνο ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν στὴ σχέση τῆς μὲ τὴν ὑπερβολὴν καὶ τὴν ὑπεροχήν.

41. *HN* A5. 1097a28.

42. *HN* A5. 1097a33-34. Στὰ *HE* B1. 1219a38-39 ἡ εὐδαιμονία ὁρίζεται ὡς ζωῆς τελείας ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν τελείαν. Πβ. τὸν ὁρισμὸ τοῦ τελείου στὰ *M.τ.φ.* Δ16. 1021b12-24 Τέλειον λέγεται ἐν μὲν οὐ μὴ ἔστιν ἔξω τι λαβεῖν μηδὲ ἐν μόριον... , καὶ τὸ κατ' ἀρετὴν καὶ τὸ εὐ μὴ ἔχον ὑπερβολὴν πρὸς τὸ γένος, οἷον τέλειος ἰατρός καὶ τέλειος αὐλητής ὅταν κατὰ τὸ εἶδος τῆς οἰκείας ἀρετῆς μηθὲν ἐλλείπωσιν (... καὶ ἡ ἀρετὴ τελείωσις τις· ἕκαστον γὰρ τότε τέλειον καὶ οὐσία πᾶσα τότε τελεία, ὅταν κατὰ τὸ εἶδος τῆς οἰκείας ἀρετῆς μηδὲν ἐλλείπη μόριον τοῦ κατὰ φύσιν μεγέθους)· ἔτι οἷς ὑπάρχει τὸ τέλος, σπουδαῖον <ὄν>, ταῦτα λέγεται τελεία.

43. *HN* A5. 1097b1.

44. *HN* A5. 1097b7-8.

βίο⁴⁵—, περιορίζοντας ωστόσο (για άποφυγή της αναγωγής στο άπειρο⁴⁶) το αὐταρκες σ' ἐκεῖνο τὸ ὅποιο, ἂν μείνει μόνο του, καθιστᾷ τὴ ζωὴ προτιμητέα καὶ ὄχι ἐλλιπὴ, καὶ κάτι τέτοιο εἶναι ἡ εὐδαιμονία⁴⁷. Τονίζει ἐπιπλέον ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι προτιμότερη ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ἀγαθὰ μαζί —δὲν μπορεῖ νὰ τεθεῖ σὲ μιὰ σειρὰ μὲ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ, γιατί ἂν ἔμπαινε σὲ μιὰ σειρὰ θὰ μεγάλωνε ἡ ἀξία της γιὰ μᾶς μὲ τὴν προσθήκη καὶ τοῦ ἐλάχιστου ἀγαθοῦ ἀπὸ αὐτὴ τὴ σειρὰ· γιατί κάθε νέα προσθήκη σημαίνει καὶ πλεονάζουσα ἀξία, καὶ ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ προτιμότερο εἶναι πάντοτε τὸ μείζον⁴⁸. Ἐξάγεται λοιπὸν τὸ συμπέρασμα: τέλειον δὴ τι φαίνεται καὶ αὐταρκες ἡ εὐδαιμονία, τῶν πρακτῶν οὕσα τέλος⁴⁹. Στὴ θεωρία του γιὰ τὴν εὐδαιμονία ὡς τελειότητα καὶ αὐτάρκεια, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπλῶς προσθετέα σὲ μιὰ σειρὰ ἀγαθῶν οὔτε ἐπιλεκτέα ἀπὸ μιὰ τέτοια σειρὰ ἀγαθῶν, θέτει ὁ Ἀριστοτέλης αἴτημα τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ὑψιστοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὄχι τὴν υἱοθέτηση ἀπλῶς ποσοῦ σωρευμένων ἀγαθῶν· τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ νοεῖται ὡς καθαυτὸ ὑπερέχον, καὶ ὡς κατεξοχὴν ὑψιστο ἀγαθὸ (ἄριστον) θεωρεῖ ὁ φιλόσοφος τὸν θεωρητικὸν βίον⁵⁰. Ἡ τελεία εὐδαιμονία εἶναι θεωρητικὴ τις ἐνέργεια⁵¹. Καὶ προπᾶντων κατὰ τὴν πραγμάτωση τῆς θεωρητικῆς ἐνεργείας ἀπαντᾷ ἡ αὐτάρκεια· ὁ σοφὸς εἶναι αὐταρκέστατος⁵². Ὡς προϋπόθεση τῆς εὐδαιμονίας θέτει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς μέτριου ποσοῦ ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὄχι ὅμως κατ' ἀνάγκην ὑπερβολικοῦ⁵³, ἀφοῦ οὐ... ἐν τῇ ὑπερβολῇ τὸ αὐταρκες οὐδ' ἡ προᾶξις⁵⁴· καὶ γὰρ ἀπὸ μετρίων δύναται ἂν τις πράττειν κατὰ τὴν ἀρετὴν⁵⁵.

45. HN A5. 1097b8-11 (φύσει πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος, 11)· 19. 1169b18-19 πολιτικὸν γὰρ ὁ ἄνθρωπος καὶ συζῆν πεφυκός. καὶ τῷ εὐδαίμονι δὴ τοῦτο ὑπάρχει. Πβ. Θ14. 1162a17-19.

46. HN A5. 1097b11 κ.ἐξ.

47. HN A5. 1097b14-16 τὸ δ' αὐταρκες τίθεμεν ὁ μονούμενον αἰρετὸν ποιεῖ τὸν βίον καὶ μηδενὸς ἐνδεᾶ· τοιοῦτον δὲ τὴν εὐδαιμονίαν οἴομεθα εἶναι.

48. HN A5. 1097b16-20.

49. HN A5. 1097b20-21.

50. Γιὰ τὴ διάκριση μεταξὺ ἀπολαυστικοῦ, πολιτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ βίου βλ. HN A2-3. Κατὰ τὰ HE A4-5 οἱ μορφές ζωῆς (βίοι) εἶναι: βίος φιλόσοφος, πολιτικός, ἀπολαυστικός, μὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὰ τέλη ὡς ἐξῆς: τούτων γὰρ (ἐνν. τῶν βίων) ὁ μὲν φιλόσοφος βούλεται περὶ φρόνησιν εἶναι καὶ τὴν θεωρίαν τὴν περὶ τὴν ἀλήθειαν, ὁ δὲ πολιτικός περὶ τὰς πράξεις τὰς καλὰς (αὗται δ' εἰσὶν αἱ ἀπὸ τῆς ἀρετῆς), ὁ δ' ἀπολαυστικός περὶ τὰς ἡδονὰς τὰς σωματικὰς (A4. 1215b1-5).

51. HN K8. 1178b7-8.

52. HN K7. 1177a27-28 ἡ τε λεγομένη αὐτάρκεια περὶ τὴν θεωρητικὴν μάλιστ' ἂν εἴη a32-b1 ὁ δὲ σοφὸς καὶ καθ' αὐτὸν ὦν δύναται θεωρεῖν, καὶ δοκᾷ ἂν σοφώτερος ἢ, μᾶλλον· βέλτιον δ' ἴσως συνεργοὺς ἔχων, ἀλλ' ὅμως αὐταρκέστατος· b19-23 ἡ δὲ τοῦ νοῦ ἐνέργεια... δοκεῖ... ἔχειν... καὶ τὸ αὐταρκες. Πβ. Πολιτ. H3. 1325b16-23, ἰδιαίτ. b16-21 ἀλλὰ τὸν πρακτικὸν οὐκ ἀναγκαῖον εἶναι πρὸς ἑτέρους... οὐδὲ τὰς διανοίας εἶναι μόνας ταύτας πρακτικάς..., ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον τὰς αὐτοτελεῖς καὶ τὰς αὐτῶν ἐνεκεν θεωρίας καὶ διανοήσεις.

53. HN K9. 1178b33-1179a3.

54. HN K9. 1179a3-4.

55. HN K9. 1179a5-6.

“Ορος τῆς εὐδαιμονίας καθὼς καὶ συστατικό της στοιχεῖο εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἡ ἡδονή. Κατὰ τὴ συζήτηση τοῦ θέματος τῆς ἡδονῆς⁵⁶ θέτει εὐθὺς ἐξαρχῆς τὸ πρόβλημα τῆς ἡδονῆς-λύπης ὡς κύριο πρόβλημα τῆς πόλεως καὶ τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς κύριο πεδίο ἐκφάνσης τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας⁵⁷. Ἡ ὅλη ἀνάπτυξη τοῦ θέματος (στὴν Α΄ περὶ ἡδονῆς πραγματεία τῶν *HN*) ἔχει πυρήνα τὴ σχέση ἡδονῆς καὶ ἀγαθοῦ⁵⁸. Ὁ Ἀριστοτέλης καταλήγει στὸ ὅτι, ἀκόμη κι ἂν ὑπάρχουν μερικές φαῦλες ἡδονές, ἐν τούτοις τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ (τὸ ἄριστον) συνδέεται μὲ τὴν ἡδονή⁵⁹. Τοῦτο τὸ τεκμηριώνει συνδέοντας τὴν ἔννοια τῆς ἡδονῆς μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐνεργείας, ἐδῶ μὲ ἀναφορὰ στὴν ἀνεμπόδιστον ἐνέργειαν ὡς κύριο συστατικὸ τῶν ἔξεων. Ὁ συλλογισμὸς εἶναι ὁ ἀκόλουθος: ἐὰν (α) ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἐνέργεια ἀνεμπόδιστος καὶ ἐὰν (β) ἡ ἡδονὴ εἶναι ἐνέργεια ἀνεμπόδιστος, τότε (γ) εὐδαιμονία = ἡδονή⁶⁰. Ἐπιπλέον, καὶ τὰ σωματικά καὶ ἐξωτερικά ἀγαθὰ καὶ ἡ τύχη —ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἡδονή— εἶναι παράγοντες συντελεστικοὶ τῆς εὐδαιμονίας· δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ταυτίζεται ἀπὸ μόνη της ἡ καλὴ τύχη (εὐτυχία) μὲ τὴν εὐδαιμονία, γιατί ἀκριβῶς ἡ ὑπερβολὴ σὲ εὐτυχεῖς ‘ἐξωτερικὲς καταστάσεις’ εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὴν εὐδαιμονία⁶¹. Ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ ἄριστον, τὸ δείχνει κάπως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἐπιδιώκουν ὅλα, καὶ τὰ θηρία καὶ ὁ ἄνθρωπος —ἀλλὰ ὄχι ὅλα τὴν ἴδια ἡδονή· οἱ ἄνθρωποι ὅμως ἐπιδιώκουν τὴν ἴδια ἡδονή, ἀφοῦ ὅλοι ἐκ φύσεως ἔχουν κατὰ θεὸν (τὴ θεῖον) ἐντὸς τους⁶². Ὁ Ἀριστοτέλης

56. Στὰ *HN* πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν ἡδονή στὸ *H12-15* (Α΄ πραγματεία) καὶ στὸ *K1-5* (Β΄ πραγματεία), στὰ *HM* στὸ *B7* (ἔως *120a35*). Γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο πραγματειῶν τῶν *HN* βλ. DIRLMEIER, *NE*, σσ. 494-6, ὅπου καὶ παρέχεται ἐπικεκμημένη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἡδονῆς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη βλ. G. LIEBERG, *Die Lehre von der Lust in den Ethiken des Aristoteles*, München, 1958· F. RICKEN, *Der Lustbegriff in der EN des Aristoteles*, Göttingen, 1976.

57. *HN H12. 1152b1-2* Περί δὲ ἡδονῆς καὶ λύπης θεωρῆσαι τοῦ τὴν πολιτικὴν φιλοσοφοῦντος *b4-6* τὴν τε γὰρ ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν τὴν ἠθικὴν περὶ λύπας καὶ ἡδονᾶς ἔθεμεν. Πβ. ἡδη *B2. 1104b8-16* περὶ ἡδονᾶς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ· διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα. ...ἔτι δ’ εἰ αἱ ἀρεταὶ εἰσι περὶ πράξεις καὶ πάθη, παντὶ δὲ πάθει καὶ πάσῃ πράξει ἔπεται ἡδονὴ καὶ λύπη, καὶ διὰ τοῦτ’ ἂν εἴη ἡ ἀρετὴ περὶ ἡδονᾶς καὶ λύπας. Πβ. καὶ *HE B2. 1220a34-39* σημείον δ’ ὅτι περὶ ἡδέα καὶ λυπηρὰ καὶ ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία· ...ὅτι μὲν τοίνυν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ περὶ ἡδέα καὶ λυπηρὰ ἐστὶ, δῆλον.

58. Ἡ διερεύνηση τοῦ θέματος περιστρέφεται στὶς θέσεις: (i) καμιά ἡδονὴ δὲν εἶναι ἀγαθόν, οὔτε καθ’ αὐτὸ οὔτε κατὰ συμβεβηκός, (ii) μερικές μορφές ἡδονῆς εἶναι ἀγαθόν, ἀλλὰ οἱ περισσότερες εἶναι φαῦλαι, καὶ (iii) ἀκόμη κι ἂν ὅλες οἱ μορφές ἡδονῆς εἶναι ἀγαθόν, δὲν μπορεῖ ἐν τούτοις ἡ ἡδονὴ νὰ εἶναι τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ (τὸ ἄριστον). Οἱ τρεῖς θέσεις γιὰ τὴν ἡδονὴ διατυπώνονται στὰ *HN H12. 1152b8-12*· μιὰ πρώτη τεκμηρίωσή τους γίνεται ἀμέσως κατόπιν, *b12-24*. Στὴ συνέχεια ὁ Ἀριστοτέλης θὰ φέρει ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ θέση ὅτι ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι ἀγαθόν (*H13*) καὶ γιὰ τὴν ἀντίθετὴ τῆς θέσης ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι ἀγαθόν, ἴσως μάλιστα τὸ ὑψιστὸ (*H14*).

59. *HN H14. 1153b7-8* τῷ ἀριστὸν τ’ οὐδὲν κωλύει ἡδονὴν τινα εἶναι, εἰ ἐνταῦθα φαῦλαι ἡδοναί· *b12-14* ὥστε εἴη ἂν τις ἡδονὴ τὸ ἄριστον, τῶν πολλῶν ἡδονῶν φαύλων οὐσῶν, εἰ ἔτυχεν, ἀπλῶς.

60. *HN H14. 1153b9-12*. Πβ. καὶ DIRLMEIER, *NE*, σ. 503.

61. *HN H14. 1153b17-25*· *b23* καὶ αὐτὴ (ἐνν. ἡ εὐτυχία) ὑπερβάλλουσα ἐμπόδιός ἐστιν.

62. *HN H14. 1153b25-32*.

έννοει ἐδῶ τὴν ὑπαρξὴ νοῦ στὸν ἄνθρωπο, συγγενοῦς πρὸς τὴν οὐσία τοῦ θεοῦ, ἀφοῦ ὁ θεὸς εἶναι νοῦς⁶³. Καὶ συμπερασματικά: ὁ βίος τοῦ σπουδαίου δὲν εἶναι πιὸ ἡδὺς ἀπὸ αὐτὸν τοῦ συνηθισμένου ἀνθρώπου, ἂν δὲν εἶναι πιὸ ἡδεῖς καὶ οἱ ἐνέργειές του⁶⁴.

Ἀναφορικά πρὸς τὶς σωματικὲς ἡδονές⁶⁵ ὁ Ἀριστοτέλης θέτει ὁρισμένα ἐρωτήματα, καὶ μεταξὺ αὐτῶν τὰ ἀκόλουθα: Εἶναι οἱ ἀναγκαῖες σωματικὲς ἡδονὲς καλὲς μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ μὴ κακὸν εἶναι κάπως ἀγαθόν, ἢ εἶναι ὡς κάποιος βαθμὸς καλός; Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ἐκεῖ ποὺ οἱ ἔξεις καὶ οἱ κινήσεις δὲν ἐπιτρέπουν ὑπέρβαση τοῦ βαθμοῦ τελειότητος (τοῦ βελτίονος ὑπερβολῇ), ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει καὶ στὴν ἀντίστοιχη ἡδονὴ ὑπερβολή· ἐκεῖ ὅμως ὅπου συμβαίνει τέτοια ὑπέρβαση, ὑπάρχει καὶ ὑπερβολὴ τῆς ἀντίστοιχης ἡδονῆς. Στὶς σωματικὲς ἡδονὲς ὅμως ὑπάρχει ὑπερβολή, καὶ ὁ φαῦλος ἄνθρωπος εἶναι φαῦλος γιὰτὶ ἐπιδιώκει τὴν ὑπερβολὴ στὶς ἡδονὲς αὐτὲς καὶ ὄχι γιὰτὶ ἐπιδιώκει τὶς ἡδονὲς ποὺ εἶναι ἀναγκαῖες. Στὴ λύπην συμβαίνει τὸ ἀντίθετο: ὁ φαῦλος δὲν ἀποφεύγει τὴν ὑπερβολή (τῆς λύπης), ἀλλὰ τὴν λύπην παντελῶς (ὅλως)· γιὰτὶ ἡ λύπη δὲν βρίσκειτὶς σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ὑπερβολὴ ἡδονῆς παρὰ μόνο σ' ἐκεῖνον ποὺ ἐπιδιώκει τὴν ὑπερβολὴ ἡδονῆς. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπορριπτέες κατὰ τὸν φιλόσοφο οἱ ἀναγκαῖες σωματικὲς ἡδονὲς ἀλλὰ ἡ ὑπερβολὴ τῶν. Στὸ ἐρώτημα διὰ τί φαίνονται αἱ σωματικαὶ ἡδοναὶ αἰρετώτεραι⁶⁶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ: (α) Ἡ σωματικὴ ἡδονὴ διώχνει (ἐκκρούει) τὴν λύπην· ἐν τῇ λύπῃ γίνετὶς ὑπερμετρη (διὰ τὰς ὑπερβολὰς τῆς λύπης), τότε ἀναζητοῦν οἱ ἄνθρωποι τὴν ἡδονὴν τὴν ὑπερβαλλούσαν, καὶ μάλιστα ὁλότελα τὴ σωματικὴ ἡδονή, γιὰτὶ αὐτὴ θεωρεῖται μέσο ἀναλγητικό (ἰατρεία)· καὶ τέτοια μέσα (ἰατρεῖαι) ἔχουν ἰσχυρὴ ὁράση —γιὰ τοῦτο ἄλλωστε καὶ ἐπιδιώκονται—, ἐπειδὴ ξεχωρίζουν πολὺ ἰσχυρὰ ἀπὸ τὸ ἀντίθετό τους⁶⁷. Τέτοιες ὅμως “ἰατρεῖες” εἶναι χαρακτηριστικὲς μιᾶς ἐνδεοῦς φύσεως καὶ εἶναι κατὰ συμβεβηκὸς σπουδαῖαι⁶⁸. (β) Ἡ σωματικὴ ἡδονή, ἐπειδὴ εἶναι τόσο ἰσχυρὴ (σφοδρὴ), ἐπιδιώκεται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν μποροῦν νὰ βροῦν χαρὰ σὲ καμιά ἄλλη ἡδονή· αὐτοὶ προκαλοῦν ἐντὸς τους ἓνα (τεχνητό) αἶσθημα δίψας· καὶ ὅταν μὲν οἱ ἡδονὲς ποὺ παρασκευάζουν εἶναι ἀβλαβεῖς, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς πεῖ

63. Ὁ Dirlmeier, NE, σ. 504, προϋποθέτοντας ὅτι τὸ βιβλίον Λ τῶν Μ.τ.φ. προηγεῖται τοῦ Η τῶν ΗΝ συνοψίζει τὴν ἐδῶ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη: «Ἡ ἐνέργεια τοῦ ὑψιστοῦ ὄντος ὡς τέτοια εἶναι ἡδονή. Ἀλλὰ στὸν ἄνθρωπο ὑπάρχει ἐπίσης ἓνα θεῖον ἐπομένως καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ θεῖον. Καὶ ἡ ἀνθρώπινη ἐπιδίωξη τῆς ἡδονῆς εἶναι ἐνέργεια ἐνὸς συγγενοῦς μὲ τὸ θεῖον στοιχείου».

64. HN H14. 1154a5-7.

65. HN H14. 1154a8-21.

66. HN H15. 1154a26.

67. HN H15. 1154a26-31.

68. HN H15. 1154a34-b2.

τίποτε, όταν όμως είναι βλαβεραί, τότε αυτό είναι φαῦλον⁶⁹. Γιατί δὲν ἔχουν τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅποιο νὰ ἀντλοῦν χαρὰ καί, ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, γιὰ πολλοὺς μιὰ κατάσταση στὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡδονὴ οὔτε λύπη εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴ λύπη· καὶ τοῦτο ἔγκειται στὴ φύση μας: αἰεὶ γὰρ πονεῖ τὸ ζῶον⁷⁰. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη οἱ ἡδονές ποὺ εἶναι χωρὶς πρόσμιξη λύπης (ἄνευ λυπῶν) δὲν ἐπιτρέπουν καμιά ὑπερβολή, καὶ αὐτές ἀνήκουν στὰ φύσει ἡδέα καὶ ὄχι στὰ κατὰ συμβεβηκὸς ἡδέα⁷¹.

5. Θεωρία: τὸ ἀκρότατον. Ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὄχι ἀπλή, ἀλλὰ σύνθετη, καὶ σ' αὐτὸ ὀφείλεται τὸ ὅτι ποτὲ δὲν εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀδιάκοπα ἡδύ⁷². Γιὰ ἓνα ὃν ὅμως ποὺ θὰ εἶχε ἀπλήν φύσιν θάπρεπε ἡ αὐτὴ πρᾶξις νὰ εἶναι πάντοτε ἡδίστη⁷³. Αὐτὸ συμβαίνει μὲ τὸν θεό: διὸ ὁ θεὸς αἰεὶ μίαν καὶ ἀπλήν χαίρει ἡδονήν· οὐ γὰρ μόνον κινήσεώς ἐστὶν ἐνέργεια ἀλλὰ καὶ ἀκίνησις, καὶ ἡδονὴ μᾶλλον ἐν ἡρεμίᾳ ἐστὶν ἢ ἐν κινήσει⁷⁴. Ἡ διασύνδεση εὐδαιμονίας, ἡδονῆς καὶ ἐνέργειας ἐπαναλαμβάνεται ἐμφαντικὰ στὴ Β' περὶ ἡδονῆς πραγματεία τῶν *HN*⁷⁵, ὅπου καὶ διευρύνεται μὲ τὴν θεώρηση τῆς ζωῆς ὡς ἐνέργειας⁷⁶ καὶ τῆς ἡδονῆς τοῦ σπουδαίου ὡς κριτηρίου (μέτρου) τῆς

69. *HN* H15. 1154b2-5.

70. *HN* H15. 1154b5-7. Ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι οἱ μελαγχολικοὶ τὴν φύσιν χειράζονται διαρκῶς ἰατρείαν (b11-12) καὶ το αἰτιολογεῖ ὡς ἑξῆς: καὶ γὰρ τὸ σῶμα δακνόμενον διατελεῖ διὰ τὴν κρᾶσιν, καὶ αἰεὶ ἐν ὀρέξει σφοδρὰ εἶναι· ἐξελασνεί δὲ ἡδονὴ λύπην ἢ τ' ἐναντία καὶ ἡ τυχοῦσα, ἐὰν ἢ ἰσχυρά· καὶ διὰ ταῦτα ἀνάλαστοι καὶ φαῦλοι γίνονται (b12-15).

71. *HN* H15. 1154b15-17. Μὲ τὸν ὄρο κατὰ συμβεβηκὸς ἡδέα ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὅ,τι ἐπιδρᾶ σὰ θεραπευτικὸ μέσο (τὰ ἰατρεύοντα, b18), μὲ τὸν ὄρο φύσει ἡδέα ἐννοεῖ ὅ,τι ἐνεργοποιεῖ τὴν ἐντελῶς ἄθικτη φύση (ἃ ποιεῖ πρᾶξιν τῆς τοιαύτης φύσεως, b20).

72. *HN* H15. 1154b20-22.

73. *HN* H15. 1154b24-25. Στὸν ἄνθρωπο, ἀντίθετα, ἡ μεταβολὴ εἶναι εὐχάριστη διὰ πονηρίαν τινά· ὥσπερ γὰρ ἄνθρωπος εὐμετάβολος ὁ πονηρός, καὶ ἡ φύσις ἡ δεομένη μεταβολῆς· οὐ γὰρ ἀπλή οὐδ' ἐπιεικής (b28-31). Πβ. *Ῥητορ.* A11. 1371a25-27 KASSEL καὶ τὸ μεταβάλλειν ἡδύ· εἰς φύσιν γὰρ γίγνεται μεταβάλλειν· τὸ γὰρ αὐτὸ αἰεὶ ὑπερβολὴν ποιεῖ τῆς καθεστῶσης ἕξως A14. 1375a31-32 KASSEL τὸ μὲν ἐπιεικές αἰεὶ μένει καὶ οὐδέποτε μεταβάλλει.

74. *HN* H15. 1154b26-28. Ἐδῶ μιλάει ὁ συγγραφέας τοῦ Λ τῶν *Μ.τ.φ.*, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ DIRLMEIER, *NE*, σ. 507, τονίζοντας ὅμως ὅτι εἶναι σημαντικό νὰ συλλάβουμε τὸ προστάδιο τῆς διδασκαλίας τοῦ Λ (ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐνέργεια τοῦ θεοῦ εἶναι ἡδονή), τὸ ὅποιο εἶναι πλατωνικό: 1) *Φίληβος* 33a8-b11 καὶ 2) *Ἐπινομίς* 984d5-985a7.

75. *HN* K1-5.

76. Βλ. *HN* K4, ἰδιαίτ. 1175a10-13 ὀρέγεσθαι δὲ τῆς ἡδονῆς οἰηθεῖται τις ἂν ἅπαντας, ὅτι καὶ τοῦ ζῆν ἅπαντες ἐφίενται· ἡ δὲ ζωὴ ἐνέργειά τις ἐστί, καὶ ἕκαστος περὶ ταῦτα καὶ τούτοις ἐνεργεῖ ἃ καὶ μάλιστ' ἀγαπᾷ a15-17 ἢ δ' ἡδονὴ τελειοῖ τὰς ἐνεργείας, καὶ τὸ ζῆν δὴ, οὐ ὀρέγονται. ...τελειοῖ γὰρ ἕκαστον τὸ ζῆν, αἰρετὸν ὄν. Ἀναφορικὰ πρὸς τὸν θεὸ βλ. *Μ.τ.φ.* Λ7. 1072b26-28 ἡ γὰρ νοῦ ἐνέργεια ζωὴ, ἐκεῖνος δὲ ἡ ἐνέργεια· ἐνέργεια δὲ ἡ καθ' αὐτὴν ἐκείνου ζωὴ ἀρίστη καὶ αἰδῖος.

ἡδονῆς⁷⁷. Κορύφωση ἀποτελεῖ ὁ τονισμός τῆς ἐνέργειας τοῦ νοῦ⁷⁸, τοῦ συνεκτικοῦ κρίκου τοῦ ἀνθρώπου μέ τὸν θεὸ κατὰ τὸν φιλόσοφο, ἔτσι ὥστε ὁ κατὰ νοῦν ἐνεργῶν καὶ τοῦτον θεραπεύων καὶ διακείμενος ἄριστα καὶ θεοφιλέστατος ἔοικεν⁷⁹. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιτρέπει ὑπέρβαση τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀναγκαίου, τέτοιου ποῦ ἔχουν οἱ σωματικὲς ἡδονές, στὴν ἐνέργεια καὶ τὴ συνακόλουθη ἡδονὴ τοῦ νοῦ, ἐπιδοκιμάζει ἄρα ἀμέριστα τὴν ὑπερβολὴ σὲ διανοητικὴ ἐνέργεια, θεωρῶντας τὴν μάλιστα ὑψιστὴ ἡδονή, προϋπόθεση τῆς εὐδαιμονίας καὶ σημεῖο ἐπαφῆς μέ τὸ θεῖον. Ἡ τελεία εὐδαιμονία εἶναι ἡ τούτου (ἐνν. τοῦ νοῦ) ἐνέργεια κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν⁸⁰, ἡδίστη δὲ τῶν κατ' ἀρετὴν ἐνεργειῶν ἡ κατὰ τὴν σοφίαν ὁμολογουμένως ἐστίν⁸¹. Τὸ προνόμιο τοῦ θεωρεῖν εἶναι προνόμιο τοῦ ἀνθρώπου, καὶ κατὰ τὴν θεωρίαν συγγενεῦει ὁ ἄνθρωπος μέ τὸν θεό⁸² — ὁ θεὸς εἶναι τὸ 'τελικὸ αἶτιο' ἔνεκα τοῦ ὁποίου δίνει τίς ἐντολές τῆς ἡ φρόνησις⁸³. Κορύφωση τῆς θεωρητικῆς ἐνέργειας τοῦ νοῦ εἶναι ἡ φιλοσοφία: δοκεῖ γοῦν ἡ φιλοσοφία θαυμαστάς ἡδονὰς ἔχειν καθαριότητι καὶ τῷ βεβαίῳ, εὐλογον δὲ τοῖς εἰδόσι τῶν ζητούντων ἡδίω τὴν διαγωγὴν εἶναι⁸⁴. Ὑμνος στὴν ἐνέργεια τοῦ νοῦ, τὴν θεωρίαν, καὶ ἐγκώμιο τῆς φιλοσοφίας ἀποτελεῖ καὶ ὁ Προτρεπτικὸς τοῦ Ἀριστοτέλη⁸⁵. Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα (καὶ παρὰ τίς πινελιές τῆς ὑστερης παράδοσης) δείχνουν ἐντυπωσιακὰ τὴ φλόγα τοῦ φιλοσόφου γιὰ τὴν θεωρητικὴν ἐνέργειαν⁸⁶ —

77. Βλ. HN K5. 1176a15-19 δοκεῖ δ' ἐν ἅπασιν τοῖς τοιαύτοις εἶναι τὸ φαινόμενον τῷ σπουδαίῳ· εἰ δὲ τοῦτο καλῶς λέγεται, καθάπερ δοκεῖ, καὶ τὸν ἑκάστου μέτρον ἡ ἀρετὴ καὶ ἀγαθός, ἡ τοιοῦτος, καὶ ἡδοναὶ εἶεν ἂν αἱ τοῦτω φαινόμεναι καὶ ἡδοναὶ οἷς οὗτως χαίρει.

78. Κυρίως HN K7, ἰδιαίτ. 1177b19-24 ἡ δὲ τοῦ νοῦ ἐνέργεια... θεωρητικὴ... καὶ παρ' αὐτὴν οὐδενὸς ἐφίεσθαι τέλους, καὶ ἔχειν τὴν ἡδονὴν οἰκείαν (αὐτὴ δὲ συναύξει τὴν ἐνέργειαν), καὶ τὸ αὐταρκὲς δὴ καὶ σχολαστικὸν καὶ ἄτρυτον ὡς ἄνθρωπος, καὶ ὅσα ἄλλα τῷ μακαρίῳ ἀπονέμεται, τὰ κατὰ ταύτην τὴν ἐνέργειαν φαίνεται ὄντα.

79. HN K9. 1179a22-24· πβ. καὶ a29-32 ὅτι δὲ πάντα ταῦτα τῷ σοφῷ μάλισθ' ὑπάρχει, οὐκ ἄδηλον. θεοφιλέστατος ἄρα, τὸν αὐτὸν δ' εἰκὸς καὶ εὐδαιμονέστατον· ὥστε καὶ οὕτως εἴη ὁ σοφὸς μάλιστ' εὐδαίμων.

80. HN K7. 1177a16-17.

81. HN K7. 1177a23-25. Πβ. Μ.τ.φ. Λ7. 1072b24 ἡ θεωρία τὸ ἡδίστον καὶ ἄριστον.

82. HN K8. 1178b21-23 ὥστε ἡ τοῦ θεοῦ ἐνέργεια, μακαριότητι διαφέρουσα, θεωρητικὴ ἂν εἴη· καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δὴ ἡ ταύτη συγγενεστάτη εὐδαιμονικωτάτη b27-28 τῶν δ' ἄλλων ζῶων οὐδὲν εὐδαιμονεῖ, ἐπειδὴ οὐδαμῇ κοινωνεῖ θεωρίας.

83. HE Θ3. 1249b9-15 ἐπεὶ δὲ καὶ ἄνθρωπος φύσει συνέστηκεν ἐξ ἄρχοντος καὶ ἀρχομένου, καὶ ἕκαστον ἂν δέοι πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἀρχὴν ζῆν· ... οὕτω δ' ἔχει κατὰ τὸ θεωρητικόν. οὐ γὰρ ἐπιτακτικῶς ἄρχων ὁ θεός, ἀλλ' οὐ ἔνεκα ἡ φρόνησις ἐπιτάττει.

84. HN K7. 1177a25-27.

85. Γιὰ τὸν Προτρεπτικὸν βλ. κυρίως I. DÜRING, *Aristotle's Protrepticus. An attempt at reconstruction*, Göteborg, Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XII, 1961· DÜRING, *Aristoteles*, σσ. 400-33· G. SCHNEEWEISS, *Der Protreptikos des Aristoteles*, München, 1966. Ὅπωςδήποτε, τὸ πρόβλημα τῆς ἀνασύνθεσης τοῦ Προτρεπτικοῦ δὲν θεωρεῖται ἐπιλυμένο.

86. Πβ. Προτρ. ἀπ. 14 ROSS (= IAMBΛ. Προτρ. 11) ἡ θεωρητικὴ ἐνέργεια πασῶν ἡδίστη ἀπ. 2 ROSS (= ΑΛΕΧ. ΑΦΡΟΛ. εἰς Τοπ. 149) τὸ τὴν φιλόσοφον θεωρίαν μετιέναι.

τὴν φρόνησιν = τὴν φιλοσοφίαν⁸⁷. φρόνησις ἄρα τις κατὰ φύσιν ἡμῖν ἐστὶ τὸ τέλος, καὶ τὸ φρονεῖν <τὸ> ἔσχατον οὐ χάριν γεγόναμεν⁸⁸. Ἡ θεωρία εἶναι τὸ κυριώτατον τέλος⁸⁹. Ὁ φιλόσοφος (ὁ φρόνιμος) τίθεται στὴν ὑπέρτατη σφαῖρα τῆς ὑπαρξῆς⁹⁰ καὶ ἡ φιλοσοφία ἀναγορεύεται σὲ προϋπόθεση τῆς ἀληθινῆς εὐδαιμονίας⁹¹.

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη πρωτεύει ὁ θεωρητικὸς βίος. Αὐτὸς εἶναι τὸ ἔσχατο ἀγαθόν, τὸ ἀκρότατον⁹², ποὺ ἀξίζει νὰ ἐπιλέγει ὁ ἄνθρωπος· αἰεὶ γὰρ ἐκάστω

87. Πβ. Προτρ. ἀπ. 4 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 6) εἰ τοίνυν μόνη ἡ τοῦ κρίνειν ἔχουσα τὴν ὀρθότητα καὶ ἡ τῷ λόγῳ χρωμένη καὶ ἡ τὸ ὅλον ἀγαθὸν θεωροῦσα, ἥτις ἐστὶ φιλοσοφία, χρῆσθαι πᾶσι καὶ ἐπιτάττειν κατὰ φύσιν δύναται, φιλοσοφητέον ἐκ παντὸς τρόπου, ὡς μόνῃς φιλοσοφίας τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀναμάρτητον ἐπιτακτικὴν φρόνησιν ἐν ἑαυτῇ περιεχούσης· ἀπ. 5 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 6) κατὰ τὴν κυριωτάτην κρίσιν κράτιστόν ἐστι τῶν ἀγαθῶν ἡ φρόνησις· ἀπ. 6 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 7) οὐκοῦν τῆς φρονήσεως, ἣν φαμεν δύναμιν εἶναι τοῦ κυριωτάτου τῶν ἐν ἡμῖν, οὐκ ἔστιν αἰρετώτερον οὐδέν... τὸ φρονεῖν... καὶ τὸ θεωρεῖν ἔργον τῆς ἀρετῆς ἐστὶ· ἀπ. 7 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 7) αἰρετώτερα καὶ τοῦ ζῆν ἐστὶν ἡ φρόνησις, κυριωτέρα <οὔσα> τῆς ἀληθείας· ἀπ. 10c Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 8) οὐδὲν οὖν θεῖον ἢ μακάριον ὑπάρχει τοῖς ἀνθρώποις, πλὴν ἐκεῖνό γε μόνον ἄξιον σπουδῆς, ὅσον ἐστὶν ἐν ἡμῖν νοῦ καὶ φρονήσεως· τοῦτο γὰρ μόνον ἔοικεν εἶναι τῶν ἡμετέρων ἀθάνατον καὶ θεῖον· ἀπ. 11 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 9) εἰ γὰρ ἐστὶ κατὰ φύσιν τέλος ἡ φρόνησις, ἀριστόν ἂν εἴη πάντων τὸ φρονεῖν· ἀπ. 12 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 9) τὴν θεωρίαν τοῦ παντός προτιμᾶμεν πάντων τῶν δοκούντων εἶναι χρησίμων· ἀπ. 14 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 11) κυριωτάτη γὰρ πασῶν ἡ τοῦ φρονεῖν μάλιστα· δῆλον τοίνυν ὅτι καὶ τὴν γιγνομένην ἀπὸ τοῦ φρονεῖν καὶ θεωρεῖν ἡδονὴν ἢ μόνον ἢ μάλιστα ἀναγκαῖον ἀπὸ τοῦ ζῆν εἶναι. ...ἡ γὰρ τῶν ἀληθεστάτων νοήσεων ἐνέργεια καὶ ἀπὸ τῶν μάλιστα ὄντων πληρουμένη καὶ στέφουσα αἰεὶ μονίμως τὴν ἐνδοξομένην τελειότητα, αὕτη πασῶν ἐστὶ καὶ πρὸς εὐδαιμονίαν ἀνυποστάτη.

88. Προτρ. ἀπ. 11 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 9).

89. Προτρ. ἀπ. 6 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 7).

90. Πβ. Προτρ. ἀπ. 14 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 11) κἂν εἴη γε μάλιστα καὶ κυριώτατα πάντων ὁ φρόνιμος· ἀπ. 5 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 6) τίς ἡμῖν κανὼν ἢ τίς ὁδὸς ἀκριβέστερος τῶν ἀγαθῶν πλὴν ὁ φρόνιμος; ἀπ. 13 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 10) μόνος γὰρ (ἐνν. ὁ φιλόσοφος) πρὸς τὴν φύσιν βλέπων ζῇ καὶ πρὸς τὸ θεῖον, καὶ καθάπερ ἂν εἰ κυβερνήτης τις ἀγαθὸς ἐξ αἰδίων καὶ μονίμων ἀναψάμενος τοῦ βίου τὰς ἀρχὰς ὁρμᾷ καὶ ζῇ καθ' ἑαυτόν. Ὁ φρόνιμος ὡς ὁρίζων τὰ κριτήρια τῆς ἀρετῆς ἤδη στὸν ὀρισμὸ τῆς ἀρετῆς, HN B6. 1106b36-1107a2 (ᾧ [ἐνν. λόγῳ] ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν, a1-2). Ὁ φρόνιμος καὶ ὁ ἐπικρὴς ἀπέχουν ἀπὸ τὸν φαῦλον καὶ τὸν ἄφρονα ὅσο ὁ ὥριμος ἄνθρωπος (ἄνθρωπος καθεστώς) ἀπὸ τὸ παιδί [ποὺ δὲν πράττει διὰ λογισμόν, HE B7. 1224a27-30] καὶ τὸ θηρίο, HE H2. 1236a3-5.

91. Πβ. Προτρ. ἀπ. 3 Ross (= Πάπ. Ὁξύρ. 666=Στοβ. 3. 3. 25) τὴν εὐδαιμονίαν... ἐν τῷ πως τὴν ψυχὴν διακεῖσθαι· ἀπ. 6 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 7) ἡ μέντοι φρόνησις μύριον τῆς ἀρετῆς ἐστὶ καὶ τῆς εὐδαιμονίας· ἡ γὰρ ἐκ ταύτης ἢ ταύτην φαμέν εἶναι τὴν εὐδαιμονίαν· ἀπ. 15 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 12) οὐκοῦν τὴν εὐδαιμονίαν τιθέμεθα ἥτοι φρόνησιν εἶναι καὶ τινα σοφίαν ἢ τὴν ἀρετὴν ἢ τὸ μάλιστα χαίρειν <τῷ> πάντα ταῦτα. οὐκοῦν εἴτε φρόνησις ἐστὶ, φανερόν ὅτι μόνους ἂν ὑπάρχοι τοῖς φιλοσόφοις τὸ ζῆν εὐδαιμόνως, εἴτε ἀρετὴ ψυχῆς ἢ τὸ χαίρειν, κἂν οὕτως ἢ μόνους ἢ μάλιστα πάντων· ἀρετὴ γὰρ ἐστὶ τὸ κυριώτατον τῶν ἐν ἡμῖν, ἡδιστόν τε πάντων ἐστὶν ὡς ἐν πρὸς ἐν ἡ φρόνησις. ὁμοίως δὲ κἂν ταῦτα πάντα ταῦτά φη τις εἶναι τὴν εὐδαιμονίαν, ὀριστέον ἐστὶ τῷ φρονεῖν. ὥστε φιλοσοφητέον ἂν εἴη πᾶσι τοῖς δυναμένοις· ἡ γὰρ τοι τοῦτ' ἐστὶ τὸ τελέως εὖ ζῆν, ἢ μάλιστα γὰρ πάντων ὡς ἐν εἰπεῖν αἴτιον ταῖς ψυχαῖς.

92. Πβ. Προτρ. ἀπ. 11 Ross (= IAMBΛ. Προτρ. 9) ὥστε τὰ μὲν ἄλλα δεῖ πράττειν ἕνεκα τῶν ἐν αὐτῷ γιγνομένων ἀγαθῶν, ...τὴν δὲ ἀρετὴν τῆς φρονήσεως· τοῦτο γὰρ ἐστὶν ἀκρότατον.

τουθ' αἰρετώτατον οὐ τυχεῖν ἔστιν ἀκροτάτου⁹³. Ἡ κρατίστη εὐδαιμονία, αὐτὴ τοῦ ἀρίστου, συνίσταται στὴν θεωρητικὴν ἐνέργειαν⁹⁴. Ὁ βίος κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετὴν, τὴν ἠθικὴν, ἔρχεται δεύτερος⁹⁵. Ἀναφορικὰ πρὸς τὸν θεωρητικὸν βίον κύριος στόχος τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀνθρώπινα φρονεῖν, ἀλλὰ ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν⁹⁶. Κάθε ἐπιλογὴ καὶ κάθε ἀπόκτηση τῶν φυσικῶν ἀγαθῶν (σωματικῶν ἢ χρημάτων ἢ φίλων ἢ ἄλλων ἀγαθῶν) ποὺ θὰ καταστήσει ὅσο περισσότερο γίνεται πιὸ δυνατὴ τὴν τοῦ θεοῦ θεωρίαν, θὰ καλλιεργήσει δηλαδὴ ὅσο περισσότερο γίνεται τὸ θεῖο ἐντός μας, τὴν καθαρὰ διανοητικὴ μας ἐνέργεια⁹⁷, εἶναι ἀρίστη καὶ ὁρος κάλλιστος, ἐνῶ κάθε ἄλλη μορφή ἐπιλογῆς καὶ ἀπόκτησης, ἡ ὁποία δι' ἐνδειαν ἢ δι' ὑπερβολὴν ἐμποδίζει τὸ <ἐν ἡμῖν> θεῖον θεραπεύειν καὶ θεωρεῖν, εἶναι φαύλη, ἀφοῦ ἡ ἀριστη κατάστασις γιὰ τὴν ψυχὴ εἶναι νὰ αἰσθάνεται ὅσο λιγότερο γίνεται τὸ ἄλογο μέρος της⁹⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἡδονὴ τὴ συνακόλουθη μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ νοῦ, γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες ἡδονὲς ἰσχύει ὁ κανὼνας τοῦ μέτρου, σὲ συνδυασμὸ βέβαια μὲ τὴν οἰκεία φύση (καὶ ἔξιν) τοῦ ἀνθρώπου καὶ προσβλέποντας στὰ κριτήρια τῆς ἡδονῆς ποὺ θέτει ὁ σπουδαῖος —ὁ φρόνιμος, ὁ ἀγαθός, ὁ ἀριστος.

6. Φιλία ἐν ἰσότητι καὶ φιλία καθ' ὑπεροχὴν. Μεταξὺ τῶν εἰδῶν φιλίας ποὺ πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης⁹⁹ —προβαίνοντας σὲ «καθετὴ» ταξιμύηση τῶν

93. Πολιτ. Η14. 1333a29-30.

94. HN K7. 1177a11, 14-16. Γιὰ τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τὴν θεωρίαν κατ' Ἀριστοτέλη βλ. DÜRING, *Aristoteles*, σσ. 469 κ.ἑξ.

95. HN K8. 1178a9-10 Δευτέρως δ' ὁ κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετὴν αἱ γὰρ κατὰ ταύτην ἐνέργειαι ἀνθρωπικαί. Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ θεωροῦσε ὅτι ἡ ὑψίστη μορφή βίου, ὁ θεωρητικὸς βίος, περιλαμβάνει τὶς ἄλλες μορφές βίου, περιλαμβανομένου βεβαίως τοῦ ἐναρτετοῦ βίου· πβ. DÜRING, *Aristoteles*, σ. 471 σημ. 256. Γιὰ τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἐγείρονται ἀναφορικὰ πρὸς τὴ δυνατότητα συνδυασμοῦ καὶ πραγμάτωσης τοῦ ἰδεώδους τῆς θεωρίας καὶ τοῦ ἰδεώδους τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς βλ. A. GRAESER, *Die Philosophie der Antike 2. Sophistik und Sokratik, Plato und Aristoteles*, München, Verlag C. H. Beck (Geschichte der Philosophie. Hrsg. von W. RÖD. Bd. II), 21993, σσ. 263 κ.ἑξ.

96. HN K7. 1177b31-33.

97. Ὁ DÜRING, *Aristoteles*, σσ. 453-4, σχολιάζει τὴν ἔκφραση τὴν τοῦ θεοῦ θεωρίαν (HE Θ3. 1249b17) ὡς ἑξῆς: «Κατευθυντήριο σημεῖο κατὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ τρόπου πράξης μας ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ νὰ πράττουμε μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μὴν διαταρασσώμαστε στὴν ἐλεύθερη καὶ καθαρὴ σκέψη μας. Κάθε ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ ὀρθὸ μέτρο θὰ προκαλοῦσε ψυχικὴ διαταραχὴ. Καὶ τότε δὲν θὰ μπορούσαμε τὸν θεὸν θεραπεύειν, δηλ. νὰ καλλιεργοῦμε τὴν καθαρὴ μας σκέψη, οὔτε θεωρεῖν, δηλ. νὰ ἀφιερωθοῦμε ἀτάραχα στὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες».

98. HE Θ3. 1249b16-23. Πβ. HM B10. 1208a5-20. Τὰ πλατωνικὰ στοιχεῖα τῆς ἐδῶ συλλογιστικῆς ἀναπτύσσει ὁ DIRLMEIER, *EE*, σσ. 503-4, παραπέμποντας σὲ χωρία τῆς Πολιτείας (590c8-e4, 589a7, c4, d1, 591c5-e4) καὶ τοῦ Τιμαίου (89d5-90d7). Γιὰ τὸ χωρίο τοῦ Τιμαίου πβ. καὶ DÜRING, *Aristoteles*, σσ. 471 κ.ἑξ. Γιὰ τὸ παραπάνω χωρίο τῶν HM βλ. τὰ σχόλια τοῦ DIRLMEIER, *MM*, σσ. 428 κ.ἑξ.

99. Γιὰ τὴν ἐννοία τῆς φιλίας κατ' Ἀριστοτέλη βλ. Δ. Ν. ΚΟΥΤΡΑ, *Ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους. Αἱ ἀρεταὶ τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς Φιλίας*, Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, 1973, κεφ. Δ (Φιλία, σσ. 103-43) καὶ Ε (Δικαιοσύνη καὶ Φιλία, σσ. 144-66).

μορφῶν φιλίας, κατὰ τὸ κριτήριον τῆς ἴσης ἢ ἄνισης ἀξίας τῶν φίλων¹⁰⁰— συγκαταλέγονται αὐτὰ τῆς *ισότητος* καὶ τῆς *ὑπεροχῆς*¹⁰¹. Θεωρεῖ καταρχὴν ὅτι τέλεια φιλία εἶναι ἡ φιλία τῶν ἀγαθῶν¹⁰². Χαρακτηριστικὸ τῆς φιλίας αὐτῆς εἶναι, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι καθέννας ἀπὸ δύο τέτοιους φίλους ἀγαπᾷ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι γιὰ τὸν ἴδιο ἀγαθὸν καὶ ανταποδίδει τὸ ἴδιο (τὸ ἴσον) στὸν φίλο του *τῇ βουλήσει καὶ τῷ ἡδεῖ*¹⁰³. τότε λέγεται ὅτι ἡ φιλότης εἶναι *ισότης*, μάλιστα δὲ *τῇ τῶν ἀγαθῶν ταῦθ' ὑπάρχει*¹⁰⁴. Τέτοια φιλία ἐνὸς ἀνθρώπου μὲ πολλοὺς ἄλλους ταυτόχρονα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει —ὅπως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρωτεύεται κανεὶς πολλοὺς ἄλλους συγχρόνως· ἡ ἐρωτικὴ ἀγάπη μοιάζει μὲ *ὑπερβολήν* (τῆς φιλίας), καὶ κάτι τέτοιο ἐκ φύσεως μπορεῖ νὰ συμβαίνει μόνο πρὸς ἓναν ἄνθρωπο¹⁰⁵— καὶ ἐπιπλέον δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀρέσει σὲ πολλοὺς τὸ ἴδιο ἄτομο συγχρόνως οὔτε καὶ εἶναι εὐκόλο αὐτοὶ (οἱ πολλοί) νὰ εἶναι ἀγαθοί¹⁰⁶. Ὁ σπουδαῖος, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ἡδὺς καὶ χρήσιμος, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ φίλος μὲ κάποιον ὑπερέχοντα σὲ δύναμη, γιατί τότε θάπρεπε ἐκεῖνος νὰ ὑπερέχει ἀπὸ τὸν

100. Πβ. DIRLMEIER, NE, σ. 526. Ἡ «ὀρίζοντια» ταξινόμηση τῶν μορφῶν φιλίας γίνεται κατὰ τὸ κριτήριον τῶν τριῶν ἀντικειμένων τῆς, ἂν δηλαδὴ ἀπευθύνεται (α) στὸ ἡδύ, (β) στὸ χρήσιμον καὶ (γ) στὸ ἀγαθόν βλ. HN Θ3. Συγκεφαλαιωτικά βλ. HN Θ15. 1162a34-36. Κατὰ τὰ HE βλ. συγκεφαλαιωτικά H4. 1239a1-4. Οἱ φίλοι ποὺ συναπτόνται μὲ τὰ κριτήρια (α) καὶ (β) εἶναι κατὰ συμβεβηκὸς φίλοι (HN Θ3. 1156a16-17).

101. HN κυρίως Θ7 (ὅπου καὶ προσδιορισμὸς τῆς φιλίας ὡς ἔξωθεν ἐναντι τῆς φιλησιᾶς ὡς πάθους) καὶ Θ8. Τὸ Θ7 (1157b25-58a36) δὲν ἔχει ἀντιστοιχία πρὸς τὰ HE καὶ τὰ HM· βλ. DIRLMEIER, NE, σ. 518.

102. Ἀνάπτυξη τῆς τέλει φιλίας, ἡ ὁποία εἶναι ἡ τῶν ἀγαθῶν φιλία καὶ κατ' ἀρετὴν ὁμοίων (HN Θ4. 1156b7-8), ἀναλαμβάνει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Θ4 τῶν HN. Ἀντίστοιχα πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης τὴν τέλεια φιλία στὰ HE H2. 1236b26-32, 1237b8-20 (πρώτη φιλία) καὶ στὰ HM B10. 1209a3-10, 1209b11-20 (ἡ ἐν τοῖς σπουδαίοις φιλία, ἡ τῶν βελτίστων φιλία).

103. HN Θ7. 1157b34-36. Πυρήνας τῆς σκέψης αὐτῆς εἶναι ὅτι ὁ ἐπιεικὴς συμπεριφέρεται στὸν φίλο του ὅπως στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό, ἀφοῦ ὁ φίλος εἶναι ἓνα «δεύτερο ἐγώ» (ἄλλος αὐτός) (1166a30-32· πβ. HE B12. 1245a29-30 ὁ γὰρ φίλος βούλεται εἶναι... ἄλλος αὐτός). Τὴν φιλία πρὸς ἑαυτόν, τὴν φιλαυτίαν, πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης στὸ I4 τῶν HN, τὸ ὁποῖο ἀνοίγει μὲ τὴν παρατήρηση τὰ φιλικὰ δὲ τὰ πρὸς τοὺς πέλας, καὶ οἷς αἱ φιλίαι ὀρίζονται, ἔοικεν ἐκ τῶν πρὸς ἑαυτόν ἐληλυθέναι (1166a1-2)· ἀφοῦ ἐκθέσει 5 οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς φιλίας (1166a2-10), παρουσιάζει ἀναφορικά πρὸς αὐτὰ τόσο τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φιλίας τοῦ ἐπιεικοῦς πρὸς τὸν ἑαυτό του (1166a10-33) ὅσο καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φιλίας τοῦ φαύλου πρὸς τὸν ἑαυτό του (1166b2-22). Σὲ ἐκτενὴ συζήτηση τοῦ ἐρώτηματος πότερον δεῖ φιλεῖν ἑαυτόν μάλιστα ἢ ἄλλον τινά (1168a28-29) εἶναι ἀφιερωμένο τὸ I8 τῶν HN, ἥδη ὅμως στὸ I4 ὁ Ἀριστοτέλης καταφάσκει τὴ δυνατότητα τῆς φιλαυτίας: δόξειε δ' ἂν ταύτη εἶναι φιλία, ἥ ἐστὶ δύο ἢ πλείω, ἐκ τῶν εἰρημένων, καὶ ὅτι ἡ ὑπερβολὴ τῆς φιλίας τῇ πρὸς αὐτὸν ὁμοιοῦται (1166a34-b2). Γιὰ τὴν φιλαυτίαν βλ. ἐπίσης HE H6, HM B11, 13. Ὁλικὴ καὶ κριτικὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος τῆς φιλαυτίας μὲ βάση καὶ τίς τρεῖς περὶ ἠθικῆς πραγματεῖες ἀπὸ τὸν Δ. Ν. ΚΟΥΤΡΑ, ἐνθ. ἀν., 136-43.

104. HN Θ7. 1157b36-58a1. Πβ. HE H6. 1240b2.

105. Πβ. HN I10. 1171a10-13.

106. HN Θ7. 1158a10-14.

σπουδαῖον σὲ ἀρετὴν· ἂν δὲν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε δὲν θὰ ὑφίστατο καθόλου ἀναλογία σ' αὐτὴ τὴν ὑπεροχὴν (τοῦ ἀνώτερου σὲ δύναμη) καὶ ἄρα καθόλου ἰσότητά¹⁰⁷. Ἡ φιλία ἐν ἰσότητι, ποὺ εἶναι καὶ ἡ γνήσια φιλία¹⁰⁸, προϋποθέτει ἐπομένως κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη σπουδαίους ἀνθρώπους, ὑπερέχοντες βεβαίως σὲ ἀρετὴν, ἱκανοὺς νὰ ἀνταποδίδουν τὸ ἀγαθὸν ποὺ οἱ ἴδιοι ἐμφοροῦνται· τέτοια φιλία, σὲ βάσεις πλήρους ἰσότητας καὶ ἀμοιβαιότητος, μπορεῖ κατὰ τὸν φιλόσοφο νὰ συνάπτει μόνο ὁ ἀγαθὸς μὲ τὸν ἀγαθόν¹⁰⁹, καὶ αὐτὴ ἡ φιλία εἶναι ἡ μόνη ἀδιάβλητος¹¹⁰ καὶ ἀμετάπτωτος¹¹¹.

Κατὰ τὸ δεύτερο εἶδος φιλίας, τὸ καθ' ὑπεροχὴν, ποὺ συνίσταται στὴν ὑπεροχὴ ἑνὸς προσώπου ἔναντι ἄλλου προσώπου —π.χ. (1) τοῦ πατέρα πρὸς τὸν γιό του καὶ γενικά: τοῦ πρεσβύτερου πρὸς τὸν νεότερο, (2) τοῦ ἄντρα πρὸς τὴ γυναῖκα καὶ γενικά: τοῦ ἄρχοντα πρὸς τὸν ἀρχόμενο— οἱ μορφές φιλίας διαφέρουν μεταξύ τους ἀναφορικά πρὸς καθενὸς τὴν ἀρετὴν, τὸ ἔργον, ἀλλὰ καὶ τὰ αἷτια τῆς φιλίας¹¹². Ἡ φιλία μεταξύ τέτοιων προσώπων μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ μόνιμος καὶ ἐπιεικής, ἂν καθένα ἀπὸ αὐτὰ προσφέρει στὸ ἄλλο αὐτὰ ποὺ πρέπει, λ.χ. τὰ τέκνα στοὺς γονεῖς ἃ δεῖ τοῖς γεννήσασιν καὶ τὸ ἀντίστροφο¹¹³. Ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι σ' ὅλες τὶς φιλίες τὶς καθ' ὑπεροχὴν ὁ βαθμὸς τῆς φιλήσεως πρέπει νὰ εἶναι ἀναλογικός, δηλαδή: ὁ καλύτερος λ.χ., ὅπως καὶ ὁ ὠφελιμότερος, πρέπει νὰ δέχεται μεγαλύτερη φίλησιν ἀπ' αὐτὴν ποὺ δίνει, πρέπει δηλαδή νὰ δέχεται φίλησιν ἀνάλογη πρὸς τὴν ἀξία του, γιατί μόνο ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐπέλθει κάποια ἰσότης, ἡ ὁποία εἶναι γνώρισμα τῆς φιλίας¹¹⁴. Τονίζοντας τὴν ἀναγκαῖο-

107. HN Θ7. 1158a33-36.

108. Πβ. HE H4. 1239a4-5 φίλοι δ' οἱ κατὰ τὴν ἰσότητά, a8-9 τῇ γὰρ ἀξίᾳ τῶν φίλων μετρεῖται (ἐνν. τὸ φιλεῖν) καὶ τινι ἴσῳ.

109. Βλ. HN Θ7. 1157b25-28 Μάλιστα μὲν οὖν ἐστὶ φιλία ἡ τῶν ἀγαθῶν...· δοκεῖ γὰρ φιλητὸν μὲν καὶ αἰρετὸν τὸ ἀπλῶς ἀγαθὸν ἢ ἡδύ, ἐκάστω δὲ τὸ αὐτῷ τοιοῦτον· ὁ δ' ἀγαθὸς τῷ ἀγαθῷ δι' ἑμῶν ταῦτα HE H2. 1236b2-6 ἡ πρώτη φιλία ἡ τῶν ἀγαθῶν ἐστὶν ἀντιφιλία καὶ ἀντιπροαίρεσις πρὸς ἀλλήλους. ... αὕτη μὲν οὖν ἐν ἀνθρώποις μόνον ὑπάρχει φιλία (μόνον γὰρ αἰσθάνεται προαιρέσεως)· H2. 1237a34-36 καὶ ὅλως ἡ φιλία ἡ πρώτη ἀντιπροαίρεσις τῶν ἀπλῶς ἀγαθῶν καὶ ἡδέων, ὅτι ἀγαθὰ καὶ ἡδέα. ἔστι δ' αὕτη ἡ φιλία ἕξις ἀφ' ἧς ἡ τοιαύτη προαίρεσις H10. 1243b2-3 εἰ μὲν γὰρ ἠθικοὶ φίλοι, εἰς τὴν προαίρεσιν βλέπτεον εἰ ἴση, καὶ οὐθὲν ἄλλο ἀξιωτέον θατέρον παρὰ θατέρον HM B11. 1209a8-9 ἡ μὲν οὖν τῶν σπουδαίων φιλία ἐστίν, ὅταν ἀντιφιλιῶσιν ἀλλήλους. Πβ. καὶ παραπάνω, σημ. 33.

110. HN Θ5. 1157a20-21.

111. HM B11. 1209b11-14 βεβαιωτάτη μὲν οὖν καὶ μονιμωτάτη καὶ καλλίστη ἡ ἐν τοῖς σπουδαίοις φιλία, ἡ κατ' ἀρετὴν καὶ τὰγαθὸν οὕσα, εἰκότως· ἡ μὲν γὰρ ἀρετὴ ἀμετάπτωτον, δι' ἣν ἡ φιλία. Πβ. HN Θ4. 1156b11-12 διαμένει οὖν ἡ τούτων (ἐνν. τῶν ἀγαθῶν καὶ κατ' ἀρετὴν ὁμοίων) φιλία ἕως ἂν ἀγαθοὶ ᾧσιν, ἡ δ' ἀρετὴ μόνιμον.

112. HN Θ8. 1158b11-19.

113. HN Θ8. 1158b21-23.

114. HN Θ8. 1158b23-28· πβ. Θ15. 1162b2-4 τοῖς ἴσοις μὲν κατ' ἰσότητά δεῖ τῷ φιλεῖν καὶ τοῖς λοιποῖς ἰσάζειν, τοῖς δ' ἀνίστοις τὸ ἀνάλογον ταῖς ὑπεροχαῖς ἀποδιδόναι HE H10. 1242b6-9 ἐν μὲν τῇ καθ' ὑπεροχὴν ἀξιοῦται τὸ ἀνάλογον, ἀλλ' οὐχ ὡσαύτως, ἀλλ' ὁ μὲν ὑπερέχων ἀντεστραμμένως τὸ ἀνάλογον, ὡς αὐτὸς πρὸς τὸν ἐλάττω, οὕτω τὸ παρὰ τοῦ ἐλάττονος γινόμενον πρὸς τὸ παρ' αὐτοῦ.

τητα επίτευξης αναλογίας κατά τις καθ' ὑπεροχήν φιλίες ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νὰ προσβλέπει πάλι στὴν ἰδεώδη φιλία, τὴ φιλία ἐν ἰσότητι, καὶ στὸ ἰδεώδες τῆς ἰσότητος. Ἀναγνωρίζει βεβαίως τὸ εὖρος ἰσχύος τῶν καθ' ὑπεροχήν φιλιῶν, τὸ ὅποιο καλύπτει κατ' αὐτὸν τὶς βασικότερες σχέσεις καὶ τὶς ἀντίστοιχες δομήσεις κοινωνικῆς ἱεράρχησης (οἰκογένεια, πόλις), καὶ δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ του¹¹⁵. Παραμένει ὡστόσο αἶτημα κυρίαρχο τοῦ ἠθικοῦ στοχασμοῦ τοῦ ἡ ἐπίδιωξη τῆς ἰσότητος κατὰ τὶς σχέσεις φιλίας καί, ὅπου δὲν εἶναι αὐτὸ ἐφικτό, τῆς ἐπίτευξης ὀρθῆς αναλογίας στὸ δοῦναι καὶ λαβεῖν μὲ σκοπὸ τὴν ἐξισορρόπηση μείζονος (ὑπερέχοντος) καὶ ἐλάσσονος (ὑπερεχομένου) —τὸ δυνατόν γὰρ ἡ φιλία ἐπιζητεῖ, οὐ τὸ κατ' ἀξίαν¹¹⁶, σημειώνει στὸ Θ16 τῶν *HN*, ὅπου περιγράφει παραστατικὰ τὶς δυσαρέσκειες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἑνὸς στὴν καθ' ὑπεροχὴν φιλίαν. Τονίζει ἐξάλλου ὅτι ὅταν σὲ μιὰ φιλικὴ σχέση ἐπέρχεται μὲ τὸν χρόνον (καὶ γιὰ πολλοὺς λόγους) δυσαναλογία καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐπανόρθωσις εἰς τὸ ἥθος τοῦ ἑνὸς φίλου, ὅπως θὰ ἦταν εὐκταῖο, τότε ὁ ἄλλος φίλος δὲν κάνει τίποτα ἄτοπο, ἂν διαλύσει τὴ φιλία τοῦ μὲ ἐκείνον ποὺ ἔχει ἄλλοιωθεῖ καὶ εἶναι ἀνίατος κατὰ τὴν μοχθηρίαν¹¹⁷, δικαιολογεῖται ἄρα ἡ διάλυση τῆς φιλίας δι' ὑπερβολὴν μοχθηρίας¹¹⁸ τοῦ ἑνὸς φίλου.

Ἡ φιλία θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη αὐταξία, ἡ ὁποία πραγματώνεται περισσότερο στὸ νὰ τὴν προσφέρει κανεὶς παρὰ νὰ τὴν δέχεται¹¹⁹, καὶ σὲ τοῦτο συνίσταται ἡ ἀξία τῆς, στὸ ὅτι δηλαδὴ ὁ φίλῳ εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν πράττων¹²⁰

115. *HE* H4. 1239a21-33: Οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν τὴν καθ' ὑπεροχὴν φιλίαν περισσότερο ἀπὸ τὴν φιλία κατ' ἰσότητα, ἐπεὶ θέλουν νὰ φιλοῦνται μᾶλλον παρὰ νὰ φιλοῦν, δηλαδὴ νὰ γίνονται ἀποδέκτες ἐνέργειας (= φιλεῖσθαι) μᾶλλον παρὰ νὰ ἐνεργοῦν (= φιλεῖν). Πβ. παρακάτω, σημ. 119-21.

116. *HN* Θ16. 1163b15. Τὸ χωρίο συνεχίζεται ὡς ἑξῆς: οὐδὲ γὰρ ἔστιν ἐν πᾶσι, καθάπερ ἐν ταῖς πρὸς τοὺς θεοὺς τιμαῖς καὶ τοὺς γονεῖς· οὐδεὶς γὰρ τὴν ἀξίαν ποτ' ἂν ἀποδοίη, εἰς δύναμιν δὲ ὁ θεραπεύων ἐπιεικὴς εἶναι δοκεῖ (b15-18)· πβ. Θ10. 1159a34-b1 φίλων ἀρετὴ τὸ φιλεῖν ἔοικεν, ὥστ' ἐν οἷς τοῦτο γίνεται κατ' ἀξίαν, οὗτοι μόνιμοι φίλοι καὶ ἡ τούτων φιλία.

117. *HN* I3. 1165a36 κ.ἑξ., ἰδιαίτ. 1165b17-22.

118. *HN* I3. 1165b36.

119. *HN* Θ9. 1159a26-28 ἡ φιλία καθ' αὐτὴν αἰρετὴ εἶναι. δοκεῖ δ' ἐν τῷ φιλεῖν μᾶλλον ἢ ἐν τῷ φιλεῖσθαι εἶναι. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὡς ἀπόδειξη τούτου τὴ μητρικὴ ἀγάπη, ἡ ὁποία δὲν θεμελιώνεται στὴν ἀνταπόδοση (a28-33).

120. Πβ. *HN* I7. 1168a19-21 καὶ ἡ μὲν φίλῃσι ποιήσει ἔοικεν, τὸ φιλεῖσθαι δὲ τῷ πάσχειν· τοῖς ὑπερέχουσι δὲ περὶ τὴν πράξιν ἔπεται τὸ φιλεῖν καὶ τὰ φιλικὰ· *HE* H4. 1239a31-34 ἔστι γὰρ ἀνάγκη <φιλεῖν> ἐνεργοῦντα· τὸ μὲν γὰρ φιλεῖσθαι συμβεβηκός· ἔστι γὰρ λανθάνειν φιλούμενον, φιλοῦντα δ' οὐ. ἔστι δὲ καὶ κατὰ τὴν φιλίαν τὸ φιλεῖν μᾶλλον ἢ τὸ φιλεῖσθαι. Ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει, γενικότερα, τὴν φιλία, τὴν καλλιτεχνία, τὴν ποίηση, τὴν εὐεργεσία, ἀλλὰ καὶ τὴν τεκνογονία καὶ τὴν χειρωνακτικὴ ἐργασία ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς δημιουργίας, τῆς ἐκφρασης τοῦ δυνάμει ἑνὸς ἀνθρώπου, ὑπὸ τὸ πρῖσμα δηλαδὴ τῆς ἐνέργειας (καὶ ταυτόχρονα τῆς πιστοποίησης τοῦ ζῆν) ἑνὸς ἀνθρώπου μέσῳ τοῦ ἔργου τοῦ, τῆς πραγμάτωσής ἐν τέλει τῆς συνέχειας καὶ συνέχισης τοῦ ἰδίου τοῦ ἐαυτοῦ μέσῳ τῶν δημιουργημάτων τοῦ (ὡς προϊόντων τῆς ἐνεργείας τοῦ) καὶ μέσῳ τῶν σχέσεών τοῦ (ὡς ἀποτελεσμάτων τῆς ἐνεργείας τοῦ). Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὶς προσεκτικὲς παρα-

καὶ ἡ ἔκφραση τῆς ἐνέργειάς του δὲν εἶναι παρὰ αὐτοσκοπός¹²¹. Μόνο τέτοιου εἶδους φιλία εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη γνήσια καὶ ὄχι κατὰ συμβεβηκός¹²². Στὴν πράξη ὁμως οἱ σχέσεις φιλίας δημιουργοῦνται ἀπὸ διάφορους λόγους καὶ γιὰ διαφορετικούς σκοπούς. Ὁ φιλόσοφος ἔχει πλήρη ἐπίγνωση τούτου, ὅταν προβαίνει στὴν ταξινόμηση τῶν αἰτιῶν σύναψης φιλίας μεταξὺ δύο προσώπων ἢ ἑνὸς μὲ περισσότερα. Τὶς ἔννοιες *ὑπερέχων* καὶ *ὑπερεχόμενος* χρησιμοποιεῖ, κατ' ἀντιδιαστολή πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ ἴσου, ὄχι μόνο γιὰ περιγραφή τῶν σχέσεων φιλίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀνάπτυξη τοῦ ψυχολογικοῦ ὑποβάθρου τῶν μελῶν τῆς ἐκάστοτε σχέσης φιλίας, ἐπιτυγχάνοντας λεπτές ἀναλύσεις τῶν ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων. Τὸ παράδειγμα τοῦ κόλακα καὶ τῶν φιλοκολάκων εἶναι χαρακτηριστικό: οἱ πολλοί, ἐπειδὴ ἀγαποῦν τὶς τιμές, ἔχουν τὴν ἐπιθυμία νὰ δέχονται φιλία παρὰ νὰ δίνουν· γι' αὐτὸ καὶ προτιμοῦν τοὺς κόλακες· ὁ κόλακας εἴτε εἶναι *ὑπερεχόμενος φίλος*, κάποιος δηλαδὴ ποὺ εἶναι κατώτερος ἀπὸ τὸν ἀποδέκτη τῆς φιλίας του, ἢ προσποιεῖται ὅτι εἶναι τέτοιος, καὶ πράττει σὰ νὰ ἤθελε νὰ προσφέρει μᾶλλον φιλία παρὰ νὰ λάβει· καὶ τὸ νὰ ἀπολαμβάνει κανεὶς φιλία σημαίνει σχεδὸν τὸ ἴδιο μὲ τὸ νὰ ἀπολαμβάνει τιμές, πράγμα ποὺ ἐπιδιώκουν οἱ πολλοί¹²³. Παρατηρεῖται ὁμως ὅτι αὐτοί, συνεχίζει ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν ἐπιλέγουν τὴν τιμὴ χάριν τῆς ἴδιας τῆς τιμῆς (δι' αὐτὴν), ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός¹²⁴. Τὸ ψυχογράφημα τοῦ κόλακα ἀλλὰ καὶ τῶν ἀποδεκτῶν τῆς φιλίας του εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν παρατηρήσεων τοῦ φιλοσόφου γιὰ τὸ εἶναι καὶ τὸ δεῖν τῶν σχέσεων φιλίας, παρατηρήσεων ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι κατὰ μέρος τὰ βιβλία Θ καὶ Ι τῶν *ΗΝ* καὶ τὸ βιβλίο Η τῶν *ΗΕ* καὶ οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ φιλόσοφος κατὰ τὴν διαπορισματούση τῶν σχέσεων φιλίας ὑπὸ τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα *ὑπερέχοντος-ὑπερεχόμενου*, σχῆμα ποὺ ἀντανακλᾷ τὴν δόμηση τῶν διαπροσωπικῶν (δι-ατομικῶν, ἐνδο-οικογενειακῶν, συγγενικῶν) καὶ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἀλλὰ καὶ τὴν δόμηση τῶν σχέσεων ἐξουσίας στὴν

τηρήσεις τῆς D. MORAITOU, *Die Äußerungen des Aristoteles über Dichter und Dichtung außerhalb der Poetik*, Stuttgart und Leipzig, B. G. Teubner, 1994, σσ. 49-63, ἰδιαίτ. σσ. 57 κ.ἐξ.

121. *ΗΜ* Β12. 1211b31-33 ἔστιν οὖν ἡ φιλία ἐνέργειά τις, οὐδὲν δὲ ἔστιν ἄλλο τέλος παρὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ φιλεῖν, ἀλλὰ τοῦτο αὐτό. Βλ. D. MORAITOU, ἔνθ. ἀν., σ. 55. Πβ. ἐπίσης *ΗΕ* Η4. 1239a35-b2 ἔλοιτ' ἂν ὁ φίλος μᾶλλον, εἰ μὴ ἐνδέχοιτ' ἄμφω, γινώσκειν ἢ γινώσκεισθαι... καὶ γὰρ ἔοικε τὸ μὲν ἐθέλειν γινώσκεισθαι αὐτοῦ ἔνεκα, καὶ τοῦ πάσχειν τι ἀγαθὸν ἀλλὰ μὴ ποιεῖν, τὸ δὲ γινώσκειν τοῦ ποιεῖν καὶ τοῦ φιλεῖν ἔνεκα. διὸ καὶ τοῖς ἐμμένοντας τῷ φιλεῖν πρὸς τοῖς τεθνεῶτας ἐπαινοῦμεν γινώσκουσι γάρ, ἀλλ' οὐ γινώσκονται.

122. *ΗΝ* Θ4. 1156b9-11 οἱ δὲ βουλόμενοι τὰγαθὰ τοῖς φίλοις ἐκείνων ἔνεκα μάλιστα φίλοι· δι' αὐτοὺς γὰρ οὕτως ἔχουσι, καὶ οὐ κατὰ συμβεβηκός.

123. *ΗΝ* Θ9. 1159a12-17. Πβ. *ΗΕ* Η4. 1239a24-30 διὸ ὁ κόλαξ παρ' ἐνίοις ἐντιμότερος τοῦ φίλου· ἄμφω γάρ (ἐνν. τὸ τε φιλεῖσθαι καὶ ἡ ὑπεροχή) φαίνεσθαι ποιεῖ ὑπάρχειν τῷ κολακευομένῳ. μάλιστα δ' οἱ φιλότιμοι τοιοῦτοι· τὸ γὰρ θαυμάζεσθαι ἐν ὑπεροχῇ. ...ὁ μὲν οὖν χαίρων τῷ θαυμάζεσθαι καὶ φιλεῖσθαι τῆς ὑπεροχῆς φίλος.

124. *ΗΝ* Θ9. 1159a17-18. Πβ. *ΗΕ* Η4. 1239a32 τὸ... φιλεῖσθαι συμβεβηκός.

πόλη (ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων), δὲν ἐγκαταλείπει τὴν πεποίθησή του γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φιλίας¹²⁵, θεωρώντας τὴν ἔκφραση προπάντων τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ συνεκτικὴ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν πόλεων¹²⁶, οὔτε παύει νὰ προσβλέπει πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῆς τέλειας φιλίας, τῆς φιλίας τῶν ἀγαθῶν καὶ κατ' ἀρετὴν ὁμοίων¹²⁷ —ἀκόμη καὶ ἐκεῖνος ποὺ πραγματώνει τὴν θεωρητικὴ ἐνέργεια τοῦ νοῦ (ὁ σοφός, ὁ φιλόσοφος), καίτοι αὐτάρκης σὲ μέγιστο δυνατὸ βαθμὸ, μπορεῖ νὰ ἔχει φίλους¹²⁸.

Ἐπίμετρο: Ὑπεροχαὶ εὐτυχημάτων καὶ ἡ πόλις. Στὰ Πολιτικά ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους ὑπερβολὴ καὶ ὑπεροχὴ σ' ἀναφορὰ κυρίως πρὸς τὰ πολιτειακά δεδομένα καὶ τὸ πολιτικὸ γίγνεσθαι. Χωρὶς νὰ ἀπουσιάζει χρῆση τῶν ὅρων μὲ τὸ ἠθικὸ περίβλημά τους¹²⁹, οἱ ὅροι αὐτοὶ ἀπαντοῦν στὰ Πολιτικά μὲ τονισμὸ προπαντὸς τῶν πρακτικῶν τους διαστάσεων, ὅπως ὑπεροχὴ ἢ ὑπερβολὴ σὲ ὕλικά ἀγαθὰ (εὐτυχήματα, λ.χ. πλοῦτος καὶ πολιτικὴ δύναμη)¹³⁰, στὴν ἰσχὺ καὶ στὸ ποσό (ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων)¹³¹, στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ

125. Βλ. *HN* Θ1. 1155a4-6 ἔτι δ' ἀναγκασιότατον (ἐνν. ἡ φιλία) εἰς τὸν βίον. ἄνευ γὰρ φίλων οὐδεὶς ἔλοιτ' ἂν ζῆν, ἔχων τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ πάντα.

126. Βλ. *HN* Θ1. 1155a16-26 φασὶν ἡ ἐνὶ ταύτῃ εἶσι (ἐνν. ἡ φιλία) πρὸς τὸ γεγεννημένον τῷ γεννήσαντι καὶ πρὸς τὸ γεννησάν τῷ γεννηθέντι. οὐ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἀλλὰ καὶ ἐν ὄρνισι καὶ τοῖς πλείστοις τῶν ζώων, καὶ τοῖς οὐκ οὐκὲν πρὸς ἀλλήλα, καὶ μάλιστα τοῖς ἀνθρώποις... εἶσι δὲ καὶ τὰς πόλεις συνέχειν ἡ φιλία, καὶ οἱ νομοθεταὶ μᾶλλον περὶ αὐτὴν σπουδάζειν ἢ τὴν δικαιοσύνην· ἡ γὰρ ὁμόνοια ὁμοίων τι τῇ φιλίᾳ εἶσιν εἶναι, ταύτης δὲ μάλιστα ἐφίενται καὶ τὴν στάσιν ἔχθραν οὖσαν μάλιστα ἐξελεγχνομένην.

127. *HN* Θ4. 1156b7-8.

128. Βλ. *HN* K7. 1177a34-b1. Γιὰ τὴ σχέση αὐτάρκειας (τοῦ ἀνθρώπου) καὶ φιλίας πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης διεξοδικὰ στὸ H12 τῶν *HE*. Στὸ κεφ. αὐτὸ καταφάσκει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φιλίας γιὰ τὸν εὐδαιμονέστατον καὶ τὸν ἄριστον (1245b11), θέτοντας ταυτόχρονα ὅρια στὴ σύγκριση μεταξὺ τῆς αὐτάρκειας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς αὐτάρκειας τοῦ θεοῦ (ὁ ὅποιος νοεῖ μόνο τὸν ἑαυτό του) καὶ τονίζοντας ὅτι ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του μόνο μέσῳ τοῦ ἑτέρου, τοῦ ἄλλου αὐτοῦ (1245a29-30, b15-19). Βλ. τὰ σχόλια τοῦ DIRLMEIER, *EE*, σσ. 456 κ.ἑξ. Γιὰ τὴ διασύνδεση τοῦ κεφ. αὐτοῦ μὲ τὴν γνωσιοθεωρία καὶ τὴν ἐννοια τῆς ἀρετῆς κατὰ τὸν Προτρ. βλ. KRÄMER, *Arete*, σσ. 354-5.

129. Σ' ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἀρετὴν βλ. χαρακτηριστικὰ Πολιτ. Γ13, Γ17, Η1· ἡ σχετικὴ συλλογιστικὴ ἀναπτύσσεται σὲ μελέτη μου ποὺ ἀναφέρεται παρακάτω, σημ. 136.

130. περὶ τὴν ἔξω κτῆσιν τῶν ἀγαθῶν, Πολιτ. Η1. 1323b4. Γιὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἀπολαύσεως κατὰ τὴν χρηματιστικὴν βλ. Α9. 1258a2-10. Γιὰ τὰ ἔξω ἀγαθὰ βλ. χαρακτηριστικὰ Η1. 1323a37-38 πλούτου δὲ καὶ χρημάτων καὶ δυνάμεως καὶ δόξης καὶ πάντων τῶν τοιούτων εἰς ἄπειρον ζητοῦσι τὴν ὑπερβολὴν.

131. Βλ. ἐνδεικτικὰ Πολιτ. Δ2. 1289b1 διὰ τὴν πολλὴν ὑπεροχὴν... τοῦ βασιλεύοντος Δ6. 1293a4 διὰ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πλήθους Δ8. 1293b40-41 τὴν ὑπεροχὴν ἀπονέμειν τοῖς ἀρίστοις τῶν πολιτῶν Δ11. 1296b19 ποσὸν δὲ (ἐνν. λέγω) τὴν τοῦ πλήθους ὑπεροχὴν. Ὑπεροχὴ ὡς συνώνυμο τῆς ἰσχύος: Δ13. 1297b18· πβ. Ε8. 1308b16-18. Γιὰ τὸ ἄριστο δυνατὸ μέγεθος τῆς ἀρίστης πολιτείας σὲ συνάρτηση πρὸς τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν τῆς βλ. Η4, συμπερασματικὰ Η4. 1326b23-24 οὗτός ἐστι πόλεως ὅρος ἄριστος, ἡ μεγίστη τοῦ πλήθους ὑπερβολὴ πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς εὐσύνολτος.

διαστρωμάτωση τῶν πόλεων¹³², στή μορφή τοῦ πολιτεύματος¹³³, ἂν ἀναφερθοῦν ὁρισμένες ἀπὸ τίς βασικὲς περιπτώσεις χρήσης τῶν ὅρων. Ἐξαίρεται ἐπίσης ἡ ἀντίθεσή τους πρὸς τὴν ἔννοια τῆς ἰσότητος καὶ ἐπισημαίνονται οἱ ἀρνητικὲς γιὰ τὸ ἐκάστοτε πολίτευμα ἐπιπτώσεις τῆς ἐπικράτησης τῶν ἄκρων¹³⁴, ὀλέθριες γιὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ πολιτεύματος¹³⁵. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς γίνεται κατανοητὴ καὶ ἡ ἀξιολόγηση τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἐξοστρακισμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη¹³⁶. Οἱ ἔννοιες *ὑπερβολή* καὶ *ὑπεροχή* χρησιμοποιοῦνται στὰ *Πολιτικά*, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, γιὰ τὴ σκιαγράφηση ἢ τὴν ἐρμηνεία ὑπαρχτῶν ἀλλὰ καὶ ἰδεατῶν πολιτειακῶν δεδομένων, γιὰ τὸν τονισμὸ τῆς ἀκρότητας στὸ εἶναι τῶν ἀτόμων καὶ τῆς πόλης, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν ὅρων τῶν ἀποφευκταίων γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῆς πόλης ἢ τὴν ἀναζήτηση ἐκείνων τῶν μάλιστα συντελεστικῶν τῆς βελτίστης πόλεως.

Κατὰ τὴν διερεύνηση τῶν ὑφιστάμενων δημοκρατικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν πολιτειῶν (βιβλία Δ-Ζ τῶν *Πολιτικῶν*) καὶ μὲ ἀφετηρία ρεαλιστικὰ πολιτειακὰ δεδομένα ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἀναζητήσει τοὺς ὅρους ἐκείνους, ὑλικῆς κυρίως ὑφῆς (ἔξω ἀγαθὰ), οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ πληροῦνται γιὰ ἐγκαθίδρυση μέσης πολιτείας. Χρησιμοποιεῖ χαρακτηριστικὰ τὴν θεωρία τῆς μεσότητος γιὰ νὰ περιγράψει τὸ ἄριστο γιὰ τὴν πλειοψηφία τῶν πόλεων καὶ τῶν ἀνθρώπων πολίτευμα, σ' ἀναφορὰ ὄχι πρὸς ἓνα πολιτειακὸ ἰδεώδες ἀνέφικτο, ἀλλὰ πρὸς τὰ ἀπτὰ δεδομένα τῆς πραγματικότητας, ἂν λάβει κανεὶς δηλαδὴ ὡς κριτήριον βίον τε τὸν τοῖς πλείστοις κοινωθέναι δυνατόν καὶ πολιτείαν ἢς τὰς πλείους πόλεις ἐνδέχεται μετασχεῖν¹³⁷. Μὲ ὑπόμνηση τῶν ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς τοῦ φιλοσοφίας¹³⁸, ὅτι δηλαδὴ ὁ εὐδαίμων βίος εἶναι ὁ κατ' ἀρετὴν ἀνεμπόδιτος, ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι μεσότης καὶ

132. Βλ. *Πολιτ.* Δ3. 1290a7-13.

133. Πβ. τὴν περιγραφὴ τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ὀλιγαρχίας, *Πολιτ.* Δ4, χαρακτηριστικὰ Δ4. 1291b11-12 ὥστε καὶ τὰς πολιτείας κατὰ τὰς ὑπεροχὰς τούτων (ἐνν. τῶν εὐπόρων καὶ τῶν ἀπόρων) καθιστᾶσι, b30-34 δημοκρατία μὲν οὖν ἐστὶ πρώτη μὲν ἢ λεγομένη μάλιστα κατὰ τὸ ἴσον. ἴσον γὰρ φησιν ὁ νόμος ὁ τῆς τοιαύτης δημοκρατίας τὸ μηδὲν μᾶλλον ὑπερέχειν τοὺς ἀπόρους ἢ τοὺς εὐπόρους, μηδὲ κυρίους εἶναι ὁποτερουσοῦν, ἀλλ' ὁμοίους ἀμφοτέρους. Πβ. ἐπίσης Δ11. 1296a22-27, Δ11. 1296a30-31 τῆς νίκης ἄθλον τὴν ὑπεροχὴν τῆς πολιτείας.

134. Στὰ αἷτια τῶν στάσεων καὶ τῶν μεταβολῶν περὶ τὰς πολιτείας συγκαταλέγεται καὶ ἡ ὑπεροχή (ἐνὸς ἢ περισσοτέρων ἀτόμων)· βλ. *Πολιτ.* Ε2. 1302a24-28, Ε2. 1302b2, Ε3. 1302bb15-21, Ε7. 1307a19-20.

135. Βλ. *Πολιτ.* Ε11. 1313a39-41.

136. Γιὰ τὴν θεώρηση τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἐξοστρακισμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη βλ. Ι. Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΥ, *Ὅστρακίζειν τοὺς ὑπερέχοντας*. Ὁ ἐξοστρακισμὸς καὶ ἡ κατανομή τῆς ἐξουσίας στὴν πόλιν κατὰ τὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλη, στὸν τόμο: Δ. Ν. ΚΟΥΤΡΑ (ἐκδ.), *Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ οἱ ἐπιδράσεις της*, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Ἀριστοτελικῶν Μελετῶν «Τὸ Λύκειον» (ὑπὸ ἐκδοσιν).

137. *Πολιτ.* Δ11. 1295a29-31.

138. *Πολιτ.* Δ11. 1295a36 εἰ γὰρ καλῶς ἐν τοῖς ἠθικοῖς εἴρηται. Πβ. *ΗΝ* Α6. 1098a15-17, Α11. 1101a14-16, Β2. 1104a11-16, Η14. 1153b9-21, Κ7. 1177a12 κ.ἐξ.

ὅτι ὁ μέσος βίος εἶναι κατ' ἀνάγκην ὁ βέλτιστος βίος, ἐνῶ καὶ ὁ καθένας μπορεῖ νὰ προσεγγίσει τὴν μεσότητά, τονίζει ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ὅροι πρέπει νὰ ἀληθεύουν γιὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν τῆς πόλης καὶ τοῦ πολιτεύματος¹³⁹, ἀφοῦ ἡ πολιτεία βίος τίς ἐστὶ πόλεως¹⁴⁰. Κάθε πόλις ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη: τοὺς πολὺ πλούσιους, τοὺς πολὺ φτωχοὺς καὶ τοὺς μέσους τούτων¹⁴¹. ἀφοῦ ὑπάρχει ὁμοφωνία ὅτι τὸ μέτριον καὶ τὸ μέσον εἶναι ἄριστον, εἶναι φανερό ὅτι καὶ τῶν εὐτυχημάτων ἢ κτήσις ἢ μέση βελτίστη πάντων¹⁴². Ὑπερβολὴ ἢ ἐνδεια σὲ ὑλικά (καὶ σωματικά) 'εὐτυχήματα' συνεπάγεται δυσκολία ἢ καὶ ἀδυναμία τοῦ κατόχου τοῦς νὰ ὑπακούει στὶς ἐπιταγὰς τοῦ λόγου¹⁴³. Ἐπιπλέον, ὅσοι βρίσκονται ἐν ὑπεροχαῖς εὐτυχημάτων (ἰσχύος καὶ πλούτου καὶ φίλων καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων) οὔτε θέλουν οὔτε γνωρίζουν νὰ ἄρχονται, ἐνῶ σ' ὅσους λείπουν σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ τέτοια 'εὐτυχήματα' εἶναι ταπεινοὶ λίαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκύπτει δούλων καὶ δεσποτῶν πόλις, ἀλλ' οὐκ ἐλευθέρων¹⁴⁴, — ἡ κυριαρχία δηλαδὴ τῶν δύο ἄκρων, ἐννοημένων κυρίως ὡς τῶν πλουσίων καὶ τῶν φτωχῶν, προκαλεῖ τὴν δημιουργία δεσποτικῶν δομῶν στὸ πολίτευμα—, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἀνύπαρκτες οἱ φιλικές σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν μερῶν τῆς πόλης¹⁴⁵. Θεωρεῖ ἐπομένως ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὑπεροχὴν σὲ ὑλικά ἀγαθὰ (πολιτικὴ δύναμη, πλοῦτο, ὁπαδοὺς κτῶ.) ὀλέθρια βλαπτικὰ γιὰ τὸ ἐφικτὸ ἄριστο πολίτευμα ποὺ περιγράφει ἐδῶ, τονίζοντας ὅτι ἀπαιτεῖται νὰ ἀπαρτίζεται ἡ πόλις ἀπὸ ἴσους καὶ ὅσο τὸ δυνατόν ὁμοίους καὶ ὅτι αὐτὸ ἀπαντᾷ κατεξοχὴν στοὺς μέσους¹⁴⁶. Καταλήγει ἔτσι ὁ φιλόσοφος ὅτι ἡ κοινωνία ἢ πολιτικὴ ἀρίστη ἢ διὰ τῶν μέσων¹⁴⁷ καὶ ἐπιδιοικιᾷ τὴν κατοχὴ ἀπὸ τοὺς πολῖτες μέσης καὶ ἐπαρκούς περιουσίας¹⁴⁸. Τοῦτο εἶναι σύμφωνο καὶ πρὸς τίς ἀρχές τῆς ἠθικῆς τοῦ φιλοσοφίας: στὰ *ΗΝ* ἀναζητᾷ ὁ Ἀριστοτέλης τὴ ρίζα τῆς ἀδικίας στὴν πλεονεξίαν καὶ κατατάσσει τὸν πλεονέκτην, αὐτὸν δηλαδὴ ποὺ περιφρονεῖ τὴν ἴση κατανομή ἀγαθῶν, ὅπως καὶ

139. Πολιτ. Δ11. 1295a36-40.

140. Πολιτ. Δ11. 1295a40-b1.

141. Πολιτ. Δ11. 1295b1-3.

142. Πολιτ. Δ11. 1295b3-5.

143. Πολιτ. Δ11. 1295b5-13.

144. Πολιτ. Δ11. 1295b13-22. Στὸ Δ8 τῶν *ΗΝ*, ὅπου συζητεῖται ἡ μεγαλοψυχία, τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀναγκαιότητα νὰ συνοδεύονται τὰ εὐτυχήματα ἀπὸ τὴν ἀρετὴν ὅποιος συνδυάζει καὶ τὰ δύο μᾶλλον ἀξιοῦται τιμῆς (1124a26). Ὅσοι κατέχουν τέτοια εὐτυχήματα καὶ οἱ ἴδιοι εἶναι ἄνευ ἀρετῆς δὲν δικαιοῦνται νὰ θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ἀξιους γιὰ μεγάλα πράγματα· τέτοιοι ἄνθρωποι γίνονται ὑπερόπτες καὶ ὕβριστές· ἄνευ γὰρ ἀρετῆς οὐ ῥάδιον φέρειν ἐμμελῶς τὰ εὐτυχήματα (1124a30-31).

145. Πολιτ. Δ11. 1295b22-24 καὶ τῶν μὲν φθονούντων τῶν δὲ καταφρονούντων· ἡ πλεῖστον ἀπέχει φιλίας καὶ κοινωνίας πολιτικῆς· ἡ γὰρ κοινωνία φιλικόν.

146. Πολιτ. Δ11. 1295b25-27.

147. Πολιτ. Δ11. 1295b35.

148. Πολιτ. Δ11. 1295b39-40.

τὸν παράνομον καὶ τὸν ἄνισον, στοῖς ἀδίκους¹⁴⁹. Ὁ ἄδικος ἐπιλέγει ὄχι πάντοτε μόνο τὸ περισσότερο (τὸ πλεόν), ἀλλὰ καὶ τὸ λιγότερο (τὸ ἔλαττον) ἐπὶ τῶν ἀπλῶς κακῶν¹⁵⁰. ἀλλὰ ἀφοῦ καὶ τὸ μεῖον κακὸν εἶναι κάπως ἀγαθὸ καὶ ἡ πλεονεξία στοχεύει σὲ ἀγαθὰ (δηλ. σὲ κατοχὴ ἀγαθῶν), γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἄδικος ἰσχύει ὡς πλεονέκτης καὶ περιφρονεῖ τὴν ἰσότητά¹⁵¹. Ἐπισημαίνει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀδικοῦσιν γε τὰ μέγιστα διὰ τὰς ὑπερβολάς, ἀλλ' οὐ διὰ τὰ ἀναγκαῖα¹⁵² καὶ ἀκόμη ὅτι αἱ... πλεονεξίαι τῶν πλουσίων ἀπολλύουσι μᾶλλον τὴν πολιτείαν ἢ αἱ τοῦ δήμου¹⁵³. Καταλήγει ὅτι ἡ μέση πολιτεία εἶναι ἡ βέλτιστη καὶ ἐπιπλέον ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ἀστασίαστος¹⁵⁴, ἐνῶ τονίζει ὅτι οἱ βέλτιστοι νομοθέτες ἀνῆκαν στοὺς μέσους πολίτες¹⁵⁵. Συμπερασματικά, τὸ μέσον, τὸ ὁποῖο ἀναγορεύεται στὰ ἠθικά του ἔργα ὁ στόχος πρὸς τὸν ὁποῖο ἀποβλέπει ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ τοῦ ἀτόμου, τίθεται στὰ παραπάνω χωρία τῶν *Πολιτικῶν* ὡς παράγοντας καθοριστικὸς τῆς σταθερότητας τοῦ πολιτεύματος καὶ δημιουργίας κοινωνίας ἐλευθέρων πολιτῶν, θεμελιωμένης στὴν φιλία τῶν μελῶν της. Τονίζει, τέλος, ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀναγκαιότητα ἐξισορρόπησης ποιοῦ (ἐλευθερίας, πλούτου, παιδείας, εὐγενείας) καὶ ποσοῦ (τῆς τοῦ πλήθους ὑπεροχῆς) στὸ πολίτευμα καὶ παρατηρεῖ ὅτι ὅσω δ' ἂν ἁμεινον ἡ πολιτεία μειχθῇ, τοσούτω μονιμωτέρα¹⁵⁶, ἐνῶ ἐκφράζει καὶ τὸ αἶτημα τῆς θέσπισης ἀπὸ τὸν νομοθέτη μέσων νόμων, οἱ ὁποῖοι θὰ συντελέσουν στὴ διατήρηση τοῦ πολιτεύματος¹⁵⁷.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Ἰωάννης Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ
(Αθήναι)

ΑΘΗΝΩΝ

149. *HN* E2. 1129a32-33· πβ. E4. 1130a26-27. Δίκαιος εἶναι ὁ νόμιμος καὶ ὁ ἴσος (1129a33-34)· δίκαιον εἶναι τὸ νόμιμον καὶ τὸ ἴσον, ἄδικον εἶναι τὸ παράνομον καὶ τὸ ἄνισον (a34-b1). Ὁ πλεονέκτης ἐπιδιώκει τὴν κατοχὴ ἀγαθῶν, ὄχι ὁμως ὅλων, ἀλλὰ περὶ ὅσα εὐτυχία καὶ ἀτυχία, ἃ ἐστὶ μὲν ἀπλῶς αἰεὶ ἀγαθὰ, τινὶ δ' οὐκ αἰεὶ (b1-4). Κατὰ τὸ *ΨΕΥΔΟΑΡΙΣΤΟΤ. Π. ἀρετῶν καὶ κακιῶν* 7. 1251a30 ἀδικίας δ' ἐστὶν εἶδη τρία, ἀσέβεια πλεονεξία ὕβρις.

150. *HN* E2. 1129b6-8. Γιὰ τὸ ἔλαττον (b7) βλ. τὰ σχόλια τοῦ Dirlmeier, *NE*, σ. 400.

151. *HN* E2. 1129b8-10.

152. *Πολιτ.* B7. 1267a13-14. Πβ. *Ῥητορ.* A12. 1372b24-26.

153. *Πολιτ.* Δ12. 1297a11-13.

154. *Πολιτ.* Δ11. 1296a7· πβ. a22-27 (ὑπεροχὴ τῶν εὐπόρων [τῶν τὰς οὐσίας ἐχόντων] ἢ τοῦ λαοῦ [τοῦ δήμου] ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἐγκατάσταση ὀλιγαρχίας ἢ δημοκρατίας ἀντίστοιχα)· ἤδη a1-5 (ἐπιπλέον, ἡ τυραννὶς ἐγκαθίσταται δι' ἀμφοτέρας τὰς ὑπερβολάς). Πβ. ὁμως E1. 1301b39-1302a5.

155. *Πολιτ.* Δ11. 1296a18-21, ὅπου καὶ ὡς βέλτιστοι νομοθέται μνημονεύονται ὀνομαστικὰ ὁ Σόλων, ὁ Λυκοῦργος καὶ ὁ Χαρώνδας.

156. *Πολιτ.* Δ12. 1297a6-7· πβ. E7. 1307a7-12.

157. *Πολιτ.* Δ12. 1296b34-40.

«ÜBERMASS» UND «ÜBERLEGENHEIT» IN DER ETHIK DES ARISTOTELES

Zusammenfassung

Die Termini *ὑπερβολή* und *ὑπεροχή* tauchen oft im Corpus Aristotelicum auf, meistens in den Schriften zur Ethik und Politik, dann in denen zur Naturwissenschaft sowie in einigen der logischen Schriften. In der Ethik des Aristoteles wird die philosophische Bedeutung dieser Termini dadurch deutlich, daß sie in bezug auf den Arete-Begriff und die Mesotes-Lehre verwendet werden. Nach der Definition der Arete in der *Nikomachischen Ethik* ist das 'Zuviel' das eine der zwei Extreme, der Formen der Schlechtigkeit, zwischen denen sich die einzelnen Tugenden als eine Mitte (*μεσότης*) darstellen; das andere ist das 'Zuwenig' (*ἔλλειψις*). Die Mesotes-Lehre des Aristoteles wird hier nur einleitend erwähnt, wobei davon ausgegangen wird, daß sie in der platonischen Ontologie ihre Grundlage hat. Es wird der Versuch unternommen zu zeigen, ob Aristoteles die Begriffe *ὑπερβολή* und *ὑπεροχή* nicht nur im negativen Sinn (hinsichtlich der Arete-Definition und der Mesotes-Lehre) in seiner Ethik verwendet hat. Zur Beantwortung dieser Frage befaßt sich die Erörterung nach der Einleitung (1) mit folgenden Themen der aristotelischen Ethik: (2) Mitte und ethische Tugend; (3) *spoudaios* und Arete; (4) Eudaimonie, Autarkie und Lust; (5) Theoria; (6) Freundschaft auf der Grundlage der Gleichheit und Freundschaft im Sinne einer Überlegenheit der einen Seite. Im Exkurs wird schließlich untersucht, wie Aristoteles die Begriffe *ὑπερβολή* und *ὑπεροχή* in ihrer materiellen Dimension und im Hinblick auf die bestmöglich realisierbare Polis aufgefaßt hat.

Bei der Erörterung über die Arete merkt Aristoteles an, daß die Theorie der Mitte nicht auf jedes Handeln und alle irrationalen Regungen angewendet werden kann. Es gibt in sich negative Dinge und Handlungen, die weder ein Übermaß noch eine Unzulänglichkeit kennen, sondern nur die Verfehlung selbst. Auch bei einigen ethischen Tugenden (z.B. der Besonnenheit und der Tapferkeit) ist das Mittlere im Grunde ein Äußerstes. Das Übermaß an Arete ist das, was Aristoteles uneingeschränkt billigt; ethische Trefflichkeit und der ethisch hochstehende Mensch, i.e. der *spoudaios* (oder *phronimos*), dürfen ihm zufolge als Maßstab für jegliches Ding angesehen werden. Der *spoudaios* steht ethisch hoch, weil er zwischen Gut und Übel zu unterscheiden weiß. So gilt ihm der *spoudaios* als die lebhafteste Verkörperung ethischer Trefflichkeit, und Aristoteles betrachtet ihn aus verschiedenen Blickwinkeln, wobei er davon ausgeht, daß dieser Idealmensch aus freien Stücken niemals etwas tun wird, was minderwertig ist.

Die Eudaimonie bezieht Aristoteles auf die Autarkie mit dem Hinweis, daß unter dem Begriff 'für sich allein genügend' das zu verstehen ist, was, rein für sich

genommen, das Leben begehrenswert macht und nirgends einen Mangel offenläßt; die Eudaimonie entspricht dieser Begriffsbestimmung und ist erstrebenswerter als alle anderen Güter zusammen, d.h. sie steht nicht auf einer Ebene mit den anderen. Die Eudaimonie erweist sich als etwas Vollendetes, für sich allein Genügendes: sie ist das Endziel des uns möglichen Handelns. Allerdings wird für die Eudaimonie auch die Gunst der äußeren Umstände vonnöten sein, wobei aber für allseitige Unabhängigkeit und für das Handeln ein Übermaß nicht vorausgesetzt ist. Die Eudaimonie ist ferner nach Aristoteles auf die Lust zu beziehen; die Annahme, daß der oberste Wert eine bestimmte Art von Lust ist, begegnet ihm zufolge keiner Schwierigkeit, mag auch manche Lust minderen Wertes sein. Bezüglich der körperlichen Lüste ist Aristoteles der Auffassung, daß die notwendigen körperlichen Lüste nicht zu verwerfen sind, sondern ihr Übermaß abzulehnen ist; ein minderwertiger Mensch ist deshalb minderwertig, weil er das Übermaß, nicht deshalb, weil er die Lust erstrebt, die notwendig ist.

Für die vollendete Eudaimonie hält Aristoteles die Theoria, die allerdings eine Ausnahmeform für wenige Auserwählte ist (deswegen steht in den drei Ethiken das tugendhafte Leben im Zentrum). Nach ihm ist am lustvollsten unter den Formen hochwertiger Tätigkeit das lebendige Wirken des philosophischen Geistes; von der Philosophie gilt, daß sie eine durch ihre Reinheit und Dauer großartige Lust gewährt. Laut dem *Protreptikos* lebt der Philosoph auf der obersten Stufe von Bewußtsein und Wachheit, die allein das reine Denken ist, das keine praktischen Zwecke verfolgt; die Lebensform des Philosophen ist unter allen die vollkommenste, der größtmögliche Grad des Seins überhaupt. Nach Aristoteles ist es die Aufgabe des Menschen, 'so weit wie möglich unsterblich zu werden', im Vollzug des 'theoretischen Lebens' als Lebensform des Philosophen; das Leben im Sinne der ethischen Tugend ist 'zweitrangig'. Man darf aber wohl annehmen, daß bei Aristoteles die Höchstform die anderen Formen einschließt.

Aristoteles nimmt eine vertikale Gliederung der Freundschaftsformen vor, und zwar nach dem Gesichtspunkt gleichen oder ungleichen Wertes der Freunde. So unterscheidet er zwischen der Freundschaft auf der Grundlage der Gleichheit und der Freundschaft im Sinne einer Überlegenheit der einen Seite ('der Freundschaft gemäß einem Überschuß'). Für die vollkommene Freundschaft hält er die der *agathoi*. Ein Hauptmerkmal dieser Form ist, daß jeder der beiden Partner das liebt, was für ihn ein Wert ist, und Gleiches als Gegenleistung gibt, indem er dem anderen das Gute wünscht und Freude bereitet; dann ist die Freundschaft Gleichheit, und diese ist die echteste. Die Freundschaftsformen, die auf Überlegenheit des einen Partners beruhen, sind (durch die Art des Liebens, den Wesensvorzug, die Leistung und den Grund der Zuneigung) untereinander verschieden; wenn aber der eine Partner dem anderen den Anteil gibt, der ihm gebührt, ist die Freundschaft

dauerhaft und wohlbestellt. Nach Aristoteles ist Freundschaft für alle Menschen notwendig; die Autarkie des Weisen wird nicht reduziert, wenn er Freunde hat.

In der *Politik* verwendet Aristoteles die Termini *ὑπεροχή* und *ὑπερβολή* meistens, um die existierenden und idealen politischen Gegebenheiten darzustellen und zu interpretieren, um Extremsituationen im Wesen der Individuen und des Staates hervorzuheben und um auf die Bedingungen hinzuweisen, die um der Eudaimonie der Polis willen zu vermeiden sind, oder auf diejenigen, die für die Grundlegung der bestmöglich realisierbaren Polis entscheidend sind. Bei seiner Untersuchung der existierenden demokratischen und oligarchischen Verfassungen erörtert er die für die Mehrzahl der Staaten und Menschen beste Verfassung, nicht im Hinblick auf ein Ideal, sondern auf die konkreten Verhältnisse der Wirklichkeit. Dabei betont er die Mitte als den politisch maßgebenden Faktor zur Stabilisierung der Polis als einer auf Freundschaft beruhenden Gemeinschaft freier Menschen, während die Herrschaft der Extreme (hier als Arme und Reiche verstanden) despotische Strukturen erzeuge. Das Verlangen, immer mehr haben zu wollen, betrachtet er als Grundübel und als Ursache der meisten Konflikte in der Polis sowie zwischen den Staaten. Schließlich betont er, daß es in der Verfassung einen Ausgleich zwischen Qualität (Freiheit, Reichtum, Bildung, Adel) und Quantität (Mehrheit des Volkes) geben muß.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ

